

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ГРАЧ СТЕПАНЯН

БОРЬБА АРМЯНСКОГО НАРОДА
ПРОТИВ ТАТАРО-
МОНГОЛЬСКОГО ИГА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1990

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(47.925)

Շ1-88

ՀՐԱԶ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ
ԹԱԹԱՐ-ՄՈՆԳՈԼԱԿԱՆ ԼԾԻ ԴԵՄ

2905

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Խ Ս Հ Գ Ա Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Չ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն
Ե Ր Ե Վ Ա Ն 1990

Տպագրվում է ՀեՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Բ. Ա. Ուլաբաբյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
պատմական գիտ. դոկտոր Գր. Մ. Գրիգորյանը,
պատմական գիտ. թեկնածու Գ. Ս. Գրիգորյանը

Մտեփանջան Հ. Ա.

U 887 Հայ ժողովրդի պայքարը թաթար-մոնղոլական
լծի դեմ [Պատ. խմբ.՝ Բ. Ա. Ուլաբաբյան], ՀեՍՀ
ԳԱ Պատմ. ին-տ.—Եր.: ՀեՍՀ ԳԱ հրատ., 1990
144 էջ.

Աշխատությունը նվիրված է թաթար-մոնղոլական արշա-
վանքների և տիրապետության ժամանակաշրջանում հայ ժո-
ղովրդի մղած պայքարի պատմությանը: Ճշտվում են թաթար-
մոնղոլների և Խորեզմշահ Ջալալ էդ Գինի արշավանքների
ընթացքում հայերի մղած պայքարի մի շարք վիճելի հար-
ցեր, լուսարանվում է XIII դարի 40-ական թվականների
կրկրորդ կեսում թաթար-մոնղոլների տիրապետության դեմ
հայերի մղած պայքարը: Քննարկվում է օտար բռնակալու-
թյան դեմ թաթարացված հայ-վրացական կրկրորդ ապստամ-
բությունը և բացահայտվում են այդ իրադարձության հետ
կապված մի շարք հանգամանքներ:

Նախատեսվում է հայ ժողովրդի պատմության հարցերով
գրադիտողների և ընթերցող լայն շրջանի համար:

050302913

U 19-90
703 (02)—90

ԳՄԳ 63. 3 (22) 43

ISBN 5—8080—0129—3

© Հայկական ԽՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1990

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Միջնադարյան Հայաստանի պատմության մի շարք հար-
ցեր դեռևս կարևոր են հանգամանալից ուսումնասիրության:
Գրանցիլի է թաթար-մոնղոլ նվաճողների դեմ XIII—XIV դա-
րերում հայ ժողովրդի մղած պայքարը, որի հետազոտու-
թյունը մեծ հետաքրքրություն ու կարևորություն է ներկայաց-
նում հանդիսանալով պատմագիտության առաջնահերթ պրոբ-
լեմներից մեկը¹:

XIII դարի սկզբին վրացական թագավորության կազմի
մեջ գտնվող Հյուսիս-արևելյան և Կենտրոնական Հայաստա-
նում, որ ինքնուրույն կերպով իշխում էին հայկական ֆեո-
դալական տները՝ Ջաքարյանների գլխավորությամբ, նկա-
տիկ էր քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի
վերելքը, որը սակայն խանգարվեց թաթար-մոնղոլական
ավերիչ արշավանքների ու դաժան տիրապետության հաս-
տատման հետևանքով:

¹ Հայտնի է, որ Կիլիկիայի հայոց թագավորությունը, գտնվելով թա-
թար-մոնղոլների վասալական կախվածության մեջ, զերծ մնաց նրանց
անարիտ արշավանքներից և դաժան տիրապետությունից: Կիլիկիայի փոխ-
հարարությունները մոնղոլների հետ ընթացան այլ հունով, քան բուն
Հայաստանում, որտեղ հաստատվել էր օտար նվաճողների լուծը: Ի տար-
բերություն Կիլիկիայի հայերի, որոնք գերադասում էին մոնղոլների հետ
իրենց հարցերը լուծել խաղաղ ճանապարհով, բուն Հայաստանի բնակիչ-
ները պայքար էին ծավալում օտար նվաճողների դեմ, որն էլ ուսումնա-
սիրության առարկան է: Կիլիկիայի հայոց թագավորության և մոնղոլների
փոխհարարությունների քննարկումն առանձին պրոբլեմ է և կարիք
ունի հատուկ ուսումնասիրության: Ուստի, սույն աշխատության մեջ Կի-
լիկիայի վերաբերող հարցերին անզրադանալու ենք հպանցիկ, որքա-
նով որ անհրաժեշտ է պրոբլեմն առավել ամբողջականորեն լուսաբանելու:

XIII դարի սկզբում պատմության թատերաբեմ գուրս ելած թաթար-մոնղոլական վաղ ֆեոդալական պետությունը, նրա բուլբուր վերնախավը իրենց առջև համաշխարհային տիրապետության հասնելու նպատակ էին դրել: Այդ նպատակի իրագործման ճանապարհին նրանք դիմեցին նվաճողական արշավանքների, որոնք, ինչպես նաև հետագայում հաստատած նրանց տիրապետությունը, անլուր տառապանքներ պատճառեցին Ասիայի ու Եվրոպայի բազմաթիվ ժողովուրդներին: Մոնղոլական բռնակալությունը ենթակա երկրների պատմական զարգացման բնականոն ընթացքը խաթարվեց ու կասեցվեց, անասելի ծանր հարված ստացան նրանց քաղաքական կյանքը, տնտեսությունը, մշակույթը: Ուստի, միանգամայն հասկանալի է, թե ժողովուրդների՝ թաթար-մոնղոլական բռնատիրությունից դեմ մղված երկարամյա պայքարը որքան առաջադիմական երևույթ էր, արժանի ուշադրության և հետազոտության:

Թաթար-մոնղոլական արշավանքների ու տիրապետության ժամանակաշրջանի՝ հայ ժողովրդի պատմության սկզբը-նազբըները հարուստ են ու բազմազան: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի պատմությունը հանգամանորեն լուսաբանելու համար այդ աղբյուրների տվյալները սուղ են: Պատմական աղբյուրների հեղինակներից ոմանք, նվաճողների երկյուղից զբոսված, ուրիշներն էլ՝ քաղաքական որոշակի նկատառումներով, ջանացել են սքողված արտահայտվել հակամոնղոլական պայքարի մասին: Որոշ պատմիչներ էլ շրջանցել են այդ հարցերը, կամ էլ դրանք ներկայացրել միակողմանի ու խեղաթյուրված:

Սույն հետազոտության համար հիմք ծառայած աղբյուրները, համաձայն իրենց հաղորդած տվյալների քանակի ու կարևորության, կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

1. Հայկական և վրացական աղբյուրներ,
2. Արևելյան աղբյուրներ (պարսկական, արաբական, ասորական, շինական, մոնղոլական),

3. Եվրոպական ճանապարհորդների վկայություններ: Ուսումնասիրության համար առաջնահերթ նշանակություն ունեն հայկական աղբյուրները:

Թաթար-մոնղոլական արշավանքների ու տիրապետության առաջին տասնամյակներում հայ ժողովրդի մղած պայքարի հարցերը քննելու տեսակետից կարևորագույն աղբյուր է Կիրակոս Գանձակեցու աշխատությունը²: Պատմիչը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում մոնղոլների հետախուղական արշավանքի, այդ ընթացքում տեղի ունեցած խուսանի ճակատամարտի, Ջալալ էդ Գինի ասպատակությունների և խորեզմշահի դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի մասին: Կիրակոս Գանձակեցին նկարագրում է Չարմաղանի պլանավորած մոնղոլական զորքերի դեմ իր հայրենի քաղաքի հերոսական պաշտպանությունը 1232 թ.: Նրա պատմական երկից մենք որոշ պատկերացում ենք կազմում մոնղոլների կողմից Հայաստանի զբաղման և այդ ընթացքում Շամշորի, Անիի, Կարինի ու այլ քաղաքների բնակչության ցուլց տված հերոսական դիմադրության մասին: Արժեքավոր են նաև Կիրակոսի վկայությունները 1248 թ. մոնղոլների հարկահանության դեմ երկրում առաջացած դժգոհության ու դիմադրության, ինչպես նաև՝ 1249 թ. հայ-վրացական առաջին ապստամբության վերաբերյալ: Պակաս կարևոր չեն հայ-վրացական երկրորդ ապստամբության մասին պատմիչի հաղորդած վկայությունները, որոնցից տեղեկանում ենք թե՛ ապստամբության պատճառների և թե՛ նրան մասնակցած հայ իշխանների մասին:

Կիրակոս Գանձակեցու ժամանակակիցն ու դասընկերն էր Վարդան Արևելցին, որը ժամանակի հասարակական-քաղաքական ակնաւոր գործիչներից էր և մեծ հեղինակություն էր վայելում ամբողջ երկրով մեկ՝ բուն Հայաստանից մինչև Կիլիկյան հայկական պետությունը: Վարդան վարդա-

² Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Միլլր-Օհանջանյանի, Երևան, 1961 (այսուհետև՝ Կիրակոս Գանձակեցի):

պետի պատմագրական երկում³ արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանվել թաթար-մոնղոլների հետախուզական արշավանքի և այդ ընթացքում տեղի ունեցած Կոստանի ճակատամարտի մասին: Վարդանը հակիրճ կերպով է արտահայտվում 1236 թ. Չարմաղանի զորքերի կողմից Հայաստանի հյուսիսարևելյան տարածքը, իսկ 1242—1245 թթ. Բաշուի կողմից Հայաստանի մյուս շրջանները նվաճելու և այդ ընթացքում ժողովրդի մղած պայքարի մասին: Պատմիչը հակիրճ է խոսում նաև մոնղոլական տիրապետության դեմ բարձրացած հայ-վրացական երկու ապստամբությունների մասին: Վարդան Արևելցու աշխատությունը հիմնականում արժանահավատ սկզբնաղբյուր է:

Խնդրո առարկա պրոբլեմի տեսակետից կարևոր սկզբունաղբյուր է ժամանակի մյուս հայ հեղինակի՝ Գրիգոր պատմիչի (պատմագրության մեջ սխալմամբ հայտնի նաև Մաղաթիա արեղա անունով) պատմագրական երկը⁴: Գրիգորը տեղեկություններ է տալիս թաթար-մոնղոլների ծագման, դավանանքի, հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների մասին, ապա անցնում է նրանց նվաճումներին: Նրա աշխատությունը կարևոր նյութ է պարունակում Ջեբելի ու Մուբեդելի զորքերի և հայ-վրացական ուժերի միջև Կոստան գետի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի ընթացքի մասին: Սույն հեղինակը հիշատակություններ ունի նաև Չարմաղանի ու Բաշուի կողմից Հայաստանի նվաճման վերաբերյալ: Արժեքավոր են առանձնապես պատմիչի այն վկայությունները, որոնք վերաբերում են հայ-վրացական առաջին ապստամբությանը:

XIII դարի հայ նշանավոր մտավորականներից Մխիթար Այրիվանեցին մեզ է թողել մի փոքրածավալ ժամանակա-

³ Հաւարուն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862 (այսուհետև՝ Վարդան Արևելցի):

⁴ Մաղաթիայ արեղայի պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, Ս. Պետերբուրգ, 1870 (այսուհետև՝ Գրիգոր պատմիչ):

գրություն⁵, որի մեջ կարևոր տվյալներ կան մոնղոլական հետախուզական արշավանքի և Կոստանի ճակատամարտի, Հայաստանի նվաճման և այլ հարցերի մասին: Այդ տվյալները լրացնում ու ամբողջացնում են մեր պատկերացումները քննության ենթակա հարցերի վերաբերյալ:

XIII—XIV դարերում թաթար-մոնղոլ նվաճողների դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի լուսաբանման համար անգնահատելի արժեք ունեն Մյունխաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանի աշխատությունները⁶: Նրա պիտավոր իգատմագրական երկում («Պատմութիւն նահանգին Սիսական») կան հարուստ և արժեքավոր տեղեկություններ Ջալալ էդ Իբնի ասպատակությունների և օտար բռնակալին հայ ժողովրդի յույց տված դիմադրության, մոնղոլների կողմից Մյունիքի նվաճման, 1249 թ. հայ-վրացական առաջին ապստամբության վերաբերյալ: Արժեքավոր են նաև Ստեփանոսի վկայությունները XIII դարի 90-ական թվականներին Հայաստանում ու Վրաստանում ծավալված ապստամբական շարժումների, կրոնական հալածանքների և դրանց դեմ եղած պայքարի մասին: Իսկ Օրբելյանի «Ողբը» մեծապես օգնում է բացահայտելու թաթար-մոնղոլ բռնակալների կրոնական հալածանքների դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի և նրա պատմական կարևոր նշանակության հարցերը: Հատկապես այդ ստեղծագործության մեջ են: ցայտուն կերպով դրսևորվել հայ բանաստեղծ-պատմիչի ջերմ հայրենասիրությունը, ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ նրա ունեցած մտահոգությունը:

⁵ Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն հայոց, Մոսկվա, 1860 (այսուհետև՝ Մխիթար Այրիվանեցի):

⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, ժամանակագրութիւն Ստեփանոսի Օրբելյանի, Երևան, 1942 (այսուհետև՝ «Ստեփանոս Օրբելյան», «Ժամանակագրութիւն»), Ստեփանոս Օրբելյանի Տարեգրությունը: Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», կազմեց Վ. Հակոբյանը, հ. Ա, Երևան, 1951, Ստեփանոս Օրբելյանի Ողբ ի ս. Կաթողիկէն, բնագիրը առաջաբանով և ծանոթագրություններով հրատարակեց Կարապետ Կոստանյանցը, Թիֆլիս, 1885 (այսուհետև՝ Ստեփանոս Օրբելյան, Ողբ):

XIII դարի վերջին քառորդում թաթար-մոնղոլական դաժան լծի և գրանից բխող տառապանքների պատկերն արտացոլված է միջնադարյան հայ գրականության նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկի՝ Ֆրիկի ստեղծագործություններում⁷։

XIV դարի առաջին տասնամյակների հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումներն իրենց արտացոլումն են գտել հաշատուր Կեչառեցու ստեղծագործություններում⁸։ Նրա «Ողբ վան աւերման տանս արեւելեան» գործը կարևոր սկզբնաղբյուր է նաև XIII դարի 90-ական թվականներին Անգրկովկասում ծավալված ապստամբական շարժումները լուսաբանելու համար։

1307 թ. հայ պատմիչ Հեթումի հին ֆրանսերեն լեզվով գրած «La flor des estoires de terres d'Orient» աշխատությունը⁹ կարևոր է թաթար-մոնղոլների և Կիլիկյան Հայաստանի փոխհարաբերությունները լուսաբանելու համար։ Պատմիչը Հեթում Ա թագավորի (1226—1270 թթ.) քաղաքական գծի՝ ահեղ թշնամու հետ բանակցություններ վարելու և երկիրն ավերածություններից դերձ պահելու, շերմ պաշտպանն է։

1249 թ. թաթար-մոնղոլական բռնատիրության դեմ բռնկված հայ-վրացական առաջին ապստամբության, նրա թափի ու ընդգրկած շրջանակների պատմությունն անհնար է պարզաբանել առանց Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի (1221—1267 թթ.) Կիլիկիայից Մեծ Հայքի բնակչությանը առաքած «Խրատական թղթի»¹⁰։ Պատմական այդ կարևոր փաստաթղթում հոգևոր առաջնորդը բուն Հայաստանի բնակչությանը կոչ է անում հնազանդ լինել նվաճող-

ների։ Ելնելով «Խրատական թղթի» բովանդակությունից՝ կարելի է եզրակացնել, որ ապստամբությանը մասնակից են եղել ժողովրդական լայն զանգվածները։

Մեծ արժեք են ներկայացնում ժամանակի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններն¹¹ ու ժամանակագրությունները¹²։

Հիշատակարանները, որոնք գրել են ականատես ու ականջալուր հեղինակներն ու գրիչները, հավաստի ու ստույգ են։ Դրանցում այնպիսի վկայությունների ենք հանդիպում, որոնք այլ սկզբնաղբյուրներում չեն պահպանվել։ Իսկ եթե ավելացնելու լինենք, որ XIII դարի վերջից, հայ մատենագրությունն սկսում է անկում ապրել, և այլևս չեն ստեղծվում մեծածավալ մատենագրական երկեր, ապա լիովին պարզ կլինի, թե ի՞նչ նշանակություն ունեն հիշատակարանները հատկապես XIV դարի առաջին տասնամյակների հայ ժողովրդի պայքարի հարցերը լուսաբանելու համար։ Թաթար-մոնղոլական բռնատիրության դեմ ծավալված պարտիզանական բնույթի պայքարի, առանձնապես տիրապետողների կողմից կիրառվող բռնի կրոնափոխության քաղաքականության դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի և դրա կարեվոր նշանակության հարցերը կարելի է բացատրել հիմնականում ձեռագրերի հիշատակարանների ընձեռած նյութերով։

Ժամանակագրությունները հնարավորություն են ընձեռում ճշտելու այս կամ այն պատմական իրադարձությունը՝ կապված մոնղոլական արշավանքների, նվաճումների ու տիրապետության հարցերի հետ։

11 Գ. Յովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951 (այսուհետև՝ «Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք, Ա»), «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթևոսյան, Երևան, 1984 (այսուհետև՝ «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ»), «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյանը, Երևան, 1950։

12 «Մանր ժամանակագրությունները XIII—XVIII դդ.», հ. Ա, Երևան, 1951, հ. Բ, Երևան, 1956 (այսուհետև՝ Մանր ժամանակագրություններ)։

7 Ֆրիկ, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1941։

8 Այդ մասին տես Մ. Թ. Ավդալբեգյան, Խաշատուր Կեչառեցի, Երևան, 1958 (այսուհետև՝ Խաշատուր Կեչառեցի)։

9 Հեթում պատմիչ թաթարաց, Վենետիկ, 1842։

10 Լ. Ս. Խաչիկյան, Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թղթը, առաքված Արևելյան Հայաստան, 1251 թվականին.— «Բանբեր մատենագրանի», 1958, № 4, էջ 267—284։

Թաթար-մոնղոլ բռնակալների կիրառած կրոնական հա-
լածանքների և դրանց դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի
հարցերը մեկնաբանելու համար արժեքավոր է «Հայոց նոր
վիպաները» ժողովածուն¹³։

Ուսումնասիրությունների ընթացքում օգտվել ենք հայկական
այլևայլ աղբյուրներից¹⁴։

Հայտնի է, որ մոնղոլական արշավանքների ու տիրապե-
տության ժամանակաշրջանում Հայաստանի հյուսիսային ու
հյուսիսարևելյան նահանգները զինական դաշինքի մեջ են
եղել Վրաց թագավորության հետ։ Եվ օրինաչափ է աղբյու-
րագիտական նյութերի առատությունը հայ հեղինակների եր-
կերում՝ Վրաստանի այն ժամանակների պատմության վերա-
բերյալ, իսկ վրաց հեղինակների երկերում՝ Հայաստանի
վերաբերյալ։ Այդ առումով կարևորագույն նշանակություն
ունեն Գերոգի կաշա թագավորի (1213—1222 թթ.) կառա-
վարման ժամանակաշրջանին վերաբերող ժամանակագրու-
թյունն ու XIV դարի վրաց հայտնի Անանուն ժամանակա-
գրությունը¹⁵։ Դրանցից առաջինում արժեքավոր վկայություն-
ներ են պահպանվել Զեբեյի ու Սուբեդեյի արշավանքի ըն-

¹³ «Հայոց նոր վիպաները», կազմեցին Հ. Աճառյանը, Հ. Մանանդ-
յանը, Վաղարշապատ, 1903 (այսուհետև՝ «Հայոց նոր վիպաները»)։

¹⁴ Սամուէլի քահանայի Անեցոյ «Հաւաքմունք ի գրոց պատմազը-
րաց», Վաղարշապատ, 1893 (այսուհետև՝ Սամվել Անեցի), Անանուն
ժամանակագրություն, առաջաբանով և ծանոթագրություններով, կազմե-
ցին Հ. Մանվելյանը, Հ. Աբրահամյանը, Երևան, 1940 (այսուհետև՝ «Անա-
նուն ժամանակագրություն»), ժամանակագրություն (XI—XVIII դդ.),
տպագրության պատրաստեց Ն. Պողարյանը. տես «Բանբեր Մատենադա-
րանի», 1969, № 9, էջ 257—282։

¹⁵ ყაბაღღის ცდავრედა, ტ. 1. თბილისი, 1955.

Օգտվելով առիթից, շնորհակալություն ենք հայտնում պատմական
գիտությունների թեկնածու Պ. Չոբանյանին, որի օգնությամբ ծանոթա-
ցանք վրացերեն մի շարք աղբյուրների ու ուսումնասիրությունների։ «Վը-
րաց ժամանակագրություն (1207—1318)», թարգմանությունը հին վրա-
ցերենից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Պ. Մուրադյանի, Երևան,
1971 (այսուհետև՝ Վրաց ժամանակագրություն)։ Տես նաև Լ. Մեյխանք-
Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ, Երևան,
1936։

թացքում մոնղոլների և հայ-վրացական ուժերի սլայքարի
մասին, իսկ Անանուն պատմիչի ժամանակագրությունում՝
հարուստ փաստական նյութ թաթար-մոնղոլական բռնատի-
րության դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայքարի
վերաբերյալ։ Ճիշտ է, միշտ չէ, որ Անանուն հեղինակի տե-
ղեկությունները համընկնում են հայկական աղբյուրների հա-
ղորդած վկայություններին, սակայն այն հիմնականում ար-
ժանահավատ աղբյուր է և նույնիսկ մեզ հետաքրքրող որոշ
հարցերի մասին հաղորդում է ավելի հանգամանալից տվյալ-
ներ, քան ուրիշ սկզբնաղբյուրները։

XIV դարի վրաց ժամանակագրությունը կարևոր տեղե-
կություններ է պահպանել մոնղոլական հետախուզական զո-
րամիավորման դեմ հայ-վրացական ուժերի՝ Կոտման գետի
մոտ տված ճակատամարտի, ապա և Զալալ էդ Դինի աս-
պատակությունների մասին։ Արժեքավոր են Անանուն պատ-
միչի տեղեկությունները նաև Զարմադանի ու Դաշուի արշա-
վանքների մասին։ Սակայն ժամանակագրության ամենա-
մեծ արժանիքը Կոխտասթավիի հավաքի և հայ-վրացական
երկրորդ ապստամբության վերաբերյալ նրա թողած հանգա-
մանալից նկարագրություններն են։ Առանց դրանց անհնար
կլինեք ամբողջական պատկերացում կազմել հիշյալ ընդվը-
ղումների մասին։ Վրաց ժամանակագրությունը վերը նշված
անցքերի վերաբերյալ հաղորդում է մի շարք մանրամաս-
ներ։ Միայն այդ աղբյուրի միջոցով կարելի է ճշտել հայ-
վրացական ուժերի՝ թաթար-մոնղոլական բռնությունների
դեմ մղած պայքարի մի շարք հանգամանքներ, որոնք հայ-
կական աղբյուրներով հնարավոր չէ պարզաբանել։

Օգտագործել ենք վրաց ժամանակագրի վկայությունները
XIII դարի 90-ական թթ. և XIV դարի սկզբին Անդրկովկա-
սում ծավալված հակամոնղոլական ապստամբական շար-
ժումների, ինչպես նաև պարտիզանական բնույթի պայքա-
րի ու կրոնական հալածանքների դեմ մղված պայքարի վը-
րաբերյալ։

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում թաթար-մոնղոլ
նվաճողների դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի վերաբեր-

յալ արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանվել պարսկական և արաբական աղբյուրներում:

Առանձնապես գնահատելի են Ղազան խանի (1295—1304 թթ.) սահեր դիվան (Ֆինանսների կառավարիչ) և Խոաշին վեզիր Ռաշիդ էդ Դին Ֆազլալահ Համադանիի տարեգրություններն¹⁶ ու նամակագրությունը¹⁷:

Տարեգրություններում փաստական հարուստ նյութեր են պահպանված մոնղոլների հետախուզական արշավանքի, այդ ընթացքում Ջերեյի ու Սուբեդեյի և հայ-վրացական ուժերի պայքարի մասին: Հատկապես արժեքավոր են Խոանի ճակատամարտի վերաբերյալ պատմիչի թողած տեղեկությունները, որոնք ոչ միայն հաստատում են Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդած վկայություններն այդ ճակատամարտի մասին, այլև լրացնում ու ամբողջականացնում են դրանք: Հեղինակը խոսում է նաև Ջալալ էդ Դինի ասպատակությունների, Խորեզմշահին հետապնդելու նպատակով Չարմաղանի ձեռնարկած արշավանքի մասին:

Կարևոր են պատմիչի վկայությունները XIII դարի վերջին թաթար-մոնղոլների բռնատիրության դեմ ծավալված հայ-վրացական ապստամբական շարժման մասին:

Իլխանության սահմաններում, այդ թվում և Հայաստանում, ծավալված պարտիզանական բնույթի պայքարի մասին կարելի է քիչ թե շատ ամբողջական պատկերացում կազմել հիմնականում Ռաշիդ էդ Դինի տարեգրություններից և նամակագրությունից: Արժեքավոր են նաև Ղազան խանի մահմեդականությունը ընդունելու և քրիստոնյաների նկատմամբ կրոնական հալածանքներ սկսելու մասին Ռաշիդ էդ Դինի վկայությունները: Հայկական ու ասորական աղբյուր-

¹⁶ Рашид ад-Дин. Сборник летописей, т. I, кн. первая и вторая /Пер. с перс. А. А. Хетагурова и О. И. Смирновой. М.—Л., 1952; т. II /Пер. с перс. Ю. П. Верховского. М.—Л., 1960; т. III /Пер. с перс. А. К. Арндса. М.—Л., 1946 (այսուհետև՝ Рашид-ад-Дин).

¹⁷ Рашид ад-Дин. Переписка /Пер. введ. и комм. А. И. Фазиной. М., 1971 (այսուհետև՝ Рашид-ад-Дин. Переписка).

ների հետ միասին պարսիկ պատմագրի վկայություններն ամբողջականացնում են մեր պատկերացումները կրոնական հալածանքների դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի վերաբերյալ:

Պորբեմի ուսումնասիրման համար որոշակի նշանակություն ունի Խորեզմի սուլթան Ջալալ էդ Դինի կենսագիր ան Նասավիի գործը¹⁸: Նրանում վկայություններ կան Ջերեյի ու Սուբեդեյի հետախուզական արշավանքի, Ջալալ էդ Դինի ասպատակությունների, Խորեզմշահին հետապնդելու նրպատակով Չարմաղանի կազմակերպած արշավանքի մասին:

Արժեքավոր է նաև Ալա էդ Դին Աթա-Մալիք Ջուվեյնիի աշխատությունը¹⁹: Նրանում կարևոր վկայություններ են պահպանվել մոնղոլների հետախուզական արշավանքի, Ջալալ էդ Դինի ասպատակությունների, Չարմաղանի 1230—1231 թթ. արշավանքների և դրանց դեմ եղած պայքարի վերաբերյալ: Եղակի են Ջուվեյնիի վկայությունները 1259—1261 թթ. հայ-վրացական երկրորդ ապստամբության սկզբի մասին:

Ուսումնասիրության մեջ օգտագործել ենք նաև պարսիկ մի քանի այլ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները²⁰:

¹⁸ Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джамал ад-Дина Манкбурны /Пер. с арабского, предисл., комм., примеч. и указатели З. М. Буниятова. Баку, 1973 (այսուհետև՝ «ан-Насави»). Տե՛ս նաև Сират ас-султан Джамал ад-Дин Манкубурти Мухаммада ан-Насави.—В кн.: Материалы по истории киргизов и Киргизии, вып. I. М., 1973.

¹⁹ Juwaini *Ata-ad-Din Ata-Malik*. The History of the world conqueror. Translated from the text of Mirza Muhammed Qazvini by John Andrew Boyle. Manchester, 1958, vol. I.—2.

Джувейни Ала ад-Дин Ата-Малик. Тарах-и Джихангушай.—См. в кн.: В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. II, М.—Л., 1946; *Տե՛ս նաև՝* Материалы по истории туркмен и Туркмении, т. I. М.—Л., 1939.

²⁰ Вассаф Абдулах ибн Фазуллах. История Вассафа; *Дзузджани Абу-Омар Минхаджад—Дин*. Табакад-и Насри (насиры-вые разряды); *Хамдуллах Мустоуфи Казвини*. Избранная исто-

Թաթար-մոնղոլական հետախուզական արշավանքի, Զալալ էր Դինի ասպատակութուններին, ինչպես նաև վերջինիս հետապնդելու նպատակով Զարմաղանի ձեռնարկած արշավանքի ընթացքում հայ ժողովրդի մղած պայքարի հարցերը լուսաբանելու համար շահագանց կարևոր է ժամանակի արար պատմիչ Իբն ալ Ասիրի երկասիրութունը²¹։ Այս սկզբունաղբյուրը մեծապես օգնում է պարզելու այն վիճակի հարցը, թե Զեբելի ու Սուբեդելի դեմ հայ-վրացական ուժերը քանի՛ ճակատամարտ են տվել։ Հենց Իբն ալ Ասիրի երկից ենք մենք տեղեկանում Զարմաղանի զորքերի դեմ 1231 թ. Սղերդի, Բաղեշի ու Բերկերի հայ բնակչության ցույց տված համառ դիմադրության մասին։

Զարմաղանի Զալալ էր Դինի դեմ կազմակերպած արշավանքի, այդ ընթացքում հայ ժողովրդի մղած պայքարի և հարակից հարցերի համակողմանի քննության տեսակետից որոշակի կարևորություն ունեն արար պատմիչ Աբու-Ֆիդայի և ասորի հեռենաև Անանուն Ծղեսացու ժամանակագրությանները²²։

XIII դարի 90-ական թթ. թաթար-մոնղոլների կողմից քրիստոնյա ժողովուրդների հանդեպ ծավալած հալածանքների ու դրանց դեմ եղած պայքարի հարցերը մեկնաբանե-

րիա.—Տմ. в кн.: В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, II. *Տեղանակ*. Материалы по истории туркмен и Туркмени, т. I; *Хондемир*. История монголов. От древнейших времен до Тамерлана (Пер. с перс. СПб., 1834 (*այսուհետև՝* Хондемир).

²¹ *Ион ал-Асир, Тарих-ал-Камиль* /Пер. П. Жузе. Баку, 1940, «Արաբական աղբյուրներ», Բ. Իբն ալ Ասիր, *Թարգմանություն քրեանդրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981* (*այսուհետև՝* Իբն ալ Ասիր):

²² «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին». Յակոտ ալ Համալի, Աբու-Ֆիդա, Իբն Շադդադ, կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965 (*այսուհետև՝* Արաբական աղբյուրները), Անանուն Նրեսացի, ժամանակագրություն, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր. Լ. Ս. Յեք-Պետրոսյանի, Երևան, 1982 (*այսուհետև՝* Անանուն Օղեսացի):

լիս արժեքավոր են Մար Յաբալախի III և Ռաբան Սաումիի վկայությունները²³։

Հետազոտվող թեմայի աննշույթյամբ հետաքրքիր տեղեկությունների կարելի է հանդիպել նաև արևելյան ուրիշ աղբյուրներում²⁴։

Թեմայի գիտական մշակման համար որոշակի նշանակություն ունեն արևմտաեվրոպական ճանապարհորդների վկայությունները²⁵։ Առանձնապես գնահատելի է Ֆրանցիսկյան միաբանության անդամ Ուելլամ Ռուբրուքի հաղորդած տեղեկությունը Անիի տեր Զաքարյան Շահնշահի որդի Զարարեի ապստամբական տրամադրությունների մասին XIII դարի 50-ական թվականներին։ Այն ղգալիորեն օգնում է բացահայտելու ոչ միայն այդ ժամանակաշրջանի Հայաստանում տիրող համընդհանուր դժգոհության միջոցառումը, այլև լուսաբանելու հայ-վրացական երկրորդ ապստամբության ժամանակ Զաքարե Զաքարյանի դիրքորոշումը։

²³ История Мар Ябалахи III и Рабан Саумы /Исследование, пер. с сиринского и примеч. Н. В. Пигулевской. М., 1958 (*այսուհետև՝* История Мар Ябалахи III и Рабан Саумы).

²⁴ Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. М.—Л., 1941, т. I; *Мэн-Да бей-лу* (Полное описание монголо-татар)/Пер. с китайского, введ., комм. и прил. Н. Ц. Мукуева. М., 1975.

²⁵ *Bergeron P. Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV et XV siècles, t. I, II. A la Haye, 1735* (*այսուհետև՝* «P. Bergeron»); *Д. И. Языков*. Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам СПб., 1825 (*այսուհետև՝* Д. И. Языков. Собрание путешествий к татарам); *Джовани дель Пьяно Карпини*. История монголов, Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны /Вступит. статья и примеч. Н. П. Шатиной. М., 1957 (*այսուհետև՝* «Путешествия в восточные страны Пьяно Карпини и Рубрука»); *Марко Поло*. Путешествие/Пер. со старофранцузского И. П. Минаева. М., 1940 (*այսուհետև՝* «Марко Поло»); Հ. Հակոբյան, *Ուղեգրություններ, 4. Ա, Երևան, 1932*; *Simon de Saint-Quentin*, Histoire des Tartares. Publiée par Jean Richard, Paris, 1965. После Марко Поло. Путешествия западных чужеземцев в страны трех Индей/Пер. с латин. и старонитальянского языков, введ. и примеч. Я. М. Света. М., 1968.

Դոմինիկյան միաբան Միմոն դը Սեն-Քենթենի վկայու-
թյուններն արժեքավոր են Կարինի, Կեսարիայի, Երզնկայի,
Սեբաստիայի բնակչության՝ մոնղոլների դեմ մղված պայ-
քարի հարցերը լուսաբանելու տեսակետից: Իսկ Ֆրանցիսկ-
յան միաբանության անդամ, իտալացի Պլանո Կարպինիի և
Դոմինիկյան միաբան Ասցելինի որոշ վկայություններ օգ-
նում են Կոնստանթնուպոլի հավաքի հետ կապված հարցերը
ճշտելուն:

Թաթար-մոնղոլ նվաճողների և նրանց տիրապետության
ընթացքում հայ ժողովրդի մղած պայքարի հարցերը հայոց
բազմադարյան պատմության կարևորագույն էջերից են և,
բնականաբար, չէին կարող դուրս մնալ պատմաբանների
ուշադրությունից:

Առաջին հետազոտողը, որն անդրադարձել է վերոհիշյալ
հարցերին, Միքայել Չամչյանն է²⁶: Հայոց պատմության
առաջին ամբողջական ուսումնասիրության հեղինակը այդ
կապակցությամբ հիմնականում կատարել է ընդհանուր դի-
տողություններ՝ վերաշարադրելով հայ պատմիչների վկայու-
թյունները, առանց բացահայտելու օտար նվաճողների դեմ
հայ ժողովրդի մղած պայքարի պատճառներն ու ընդգրկած
շրջանակները:

Թաթար-մոնղոլների՝ Հայաստան կատարած արշավանք-
ների պատմությունն ուսումնասիրության առարկա է դարձել
նաև ուրիշ հայ հեղինակների կողմից, որոնցից հիշատակու-
թյան են արժանի Գ. Ալթունյանի²⁷ և Հ. Հ. Մանանդյանի²⁸
աշխատությունները: Վերջինս Թաթար-մոնղոլների արշա-
վանքների և տիրապետության ընթացքում հայ ժողովրդի
մղած պայքարի պատմությունը շարադրում է բավական սեղմ:

26 Մ. Չամչյան, Պատմություն հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786 (այսու-
հետև՝ Մ. Չամչյան):

27 Գ. Ալթունյան, Մոնղոլները և նրանց արշավանքները ԺԳ դարում,
Վաղարշապատ, 1913:

28 Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատ-
մության, հ. Գ, (ՏԽՍՀ 2. 2. Մանանդյան, Երևան, Գ, Երևան, 1977, այ-
սուհետև՝ Հ. Հ. Մանանդյան, Գ):

Խնդրո առարկա պրոբլեմի կապակցությամբ արժեքավոր
մտքեր է արտահայտել խորհրդահայ պատմագիտության
ակադեմիկոսներ Կապուցյանցի Ա. Գ. Հովհաննիսյանն իր «Գրք-
վագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» կոթո-
ղային աշխատության մեջ²⁹: Նա ցույց տվեց, որ, շնայած
ժամանակի ծանր պայմաններին, հայերն, իրօք, չհրաժար-
վեցին ազատագրական պայքարից³⁰:

Մեզ հետաքրքրող պրոբլեմին անդրադարձել է նաև Ա. Գ.
Գալստյանը: Նա ուսումնասիրել է Թաթար-մոնղոլական ար-
շավանքների շրջանում հայ ժողովրդի մղած պայքարի հար-
ցերը, մասնավորապես, քոչվոր նվաճողների հետ հայերի
վարած բնակցությունները³¹:

Աղբյուրագիտական հարուստ նյութի հիման վրա նշված
ժամանակաշրջանի հայ ժողովրդի պատմությունն ուսումնա-
սիրել է Լ. Հ. Բաբայանը³², որը անդրադարձել է նաև Թա-
թար-մոնղոլական լծի դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի
մի շարք հարցերի՝ մոնղոլական արշավանքների ընթացքում
քոչվոր ասպատակիչների և հայ-վրացական ուժերի միջև
եղած զինական բախումներին, հայ-վրացական ապստամ-
բություններին:

Առանձին ուսումնասիրողներ էլ, շարադրելով Հայաս-
տանի այս կամ այն շրջանի կամ հայ ֆեոդալական իշխա-

29 Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատ-
մության, գիրք առաջին Երևան, 1957 (այսուհետև՝ Ա. Գ. Հովհաննիսյան,
Դրվագներ, Ա): Տես նաև նույնի՝ Յրիկը պատմաբնական լույսի տակ,
Երևան, 1955:

30 Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, Ա, էջ 187:

31 Ա. Գ. Գալստյան, Մոնղոլական շրջանի հայ դիվանագիտության
պատմությունից, Լենինական, 1945: Новые армянские источники о
монголах/Пер. с древнеарм. А. Г. Галстяна. М., 1960; նույնի,
Մերա Սպարապետ, Երևան, 1961, Армянские источники о мон-
голах/Пер. с древнеарм. А. Г. Галстяна. М., 1962): Ա. Գ. Գալստյան,
Հայ-մոնղոլական առաջին բնակցությունները, տե՛ս ՊԲՀ, 1964, № 1,
А. Г. Галстян. Завоевание Армении монгольскими войсками.—В кн.:
Татаро-монголы в Азии и Европе. М., 1977.

32 Լ. Հ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական
պատմությունը XIII—XIV դարերում, Երևան, 1964:

նոթյունների պատմությունը՝ քննության են առել համապատասխան շրջանում օտար բնակիչների դեմ հայերի մղած պայքարը³³:

Բ. Ա. Ուլուբաբյանն իր աշխատության մեջ նշել է, թե թաթար-մոնղոլական բռնատիրության մեջ պարտադրված պայմաններում ազդապահական կանոնները նշանակություն ունեն հայկական մշակույթը³⁴:

Հայ ժողովրդի պատմության սույն ժամանակահատվածը սերտորեն կապված է վրաց ժողովրդի պատմության հետ, և բնական է, որ վրաց պատմաբաններն անդրադարձել են օտար նվաճողների դեմ վրաց-հայկական ուժերի մղած պայքարի հարցերին³⁵:

33 И. А. Орбели. Гасан Джалал князь Хаченский.—В кн.: И. А. Орбели. Избранные труды. Ереван, 1963, с. 146—147; Գ. Յովսեփյան, Խաղարկանք կամ Պողոսյանք Հայոց պատմության մեջ, Անթիլիաս, 1969 (այսուհետև՝ «Գ. Հովսեփյան, Խաղարկանք»), Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչնի իշխանությունը X—XVI դարերում, Երևան, 1975, Գ. Մ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (XIII—XV դարեր), Երևան, 1981, 3. Քիւտեան, Երիզա և Եկեղեցի գառու, Պատմական համագրություն, հ. Ա., Վենետիկ, 1953, է. Մ. Բաղդասարյան, Հովհաննես Երզնկացի և նրա խրատական արձակը, Երևան, 1977:

Վահրամյանների իշխանության տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության հարցերը քննարկվել են Ա. Շահնազարյանի հոդվածներում. «Վահրամյանների իշխանությունը մոնղոլների հետախուզական արշավանքների և Ջալալ էդ Դինի նվաճումների ժամանակ» (տե՛ս 129, 1980, № 6, էջ 50—63), «Վահրամյանների իշխանությունը մոնղոլների տիրապետության օրոք», (129, 1983, № 12, էջ 26—41):

34 Բ. Ա. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 249:

35 ივ. ჯაფარიძე, ქართველი ერის ისტორია, შიგნი მესხე, თბ. 1966, История Грузии, Тбилиси, 1967, т. 1: საქართველოს ნაბჯვევბი, თბ. 1979, ტ. III: ვ. მ. ი. ს. უ. ჯ. ა. მ. ქართველი და სონემა ძალბეზის ურთიერთობა XIII—XVIII სთუბუნებში, თბ. 1982; Ю. М. Сухарулидзе. Борьба грузинского народа против татаро-монгольского владычества. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Тбилиси, 1969; P. К. Кикнадзе. Очерки по источниковедению истории Грузии. Парсадан Горгиджанидзе и «Картлис цховреба». Тбилиси, 1980.

Թաթար-մոնղոլների անդրկովկասյան արշավանքների ընթացքում տեղի ունեցած ռազմական բախումների պատմությանն են անդրադարձել Բ. Պ. Պետրուշևսկին³⁶ և Ա. Ա. Ալիզադեն³⁷: Նրանք քննության են առել նաև Իլխանության սահմաններում ծավալված պարտիզանական բնույթի պայքարի հարցերը:

XIX—XX դարերում եվրոպացի մի շարք արևելագետներ ու պատմաբաններ ուսումնասիրել են մոնղոլական արշավանքների և տիրապետության պատմությունը, կանգ առնելով նաև հայ-վրացական զինական ուժերի և մոնղոլների միջև եղած ճակատամարտերին, հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարին: Դրանց թվում են Սեն-Մարտենը, Ֆ. Թուրնբերգը, Մ. Բրոսեն, Մ. Կ. Գ'Օսոնը, է. Դյուլորիեն, Ժ. դը Մորգանը, Պ. Պելիոն, Ռ. Գրուսեն, Հ. Լամբը, Շ. Լըմերսին, Բ. Լիմպերը³⁸ և այլք:

36 И. П. Петрушевский. Из героической борьбы азербайджанского народа в XIII—XIV веках. Баку, 1941; *Նույնի*, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М.—Л., 1960.

37 А. А. Али-заде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956.

38 *Saint-Martin J.* Memoires historiques et géographiques sur l'Armenie. Paris, 1818, t. 1; 1819, t. 2; *Tournebise F.* Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris, s. a.; *Brosset M.* Additions et éclaircissements à l'histoire de la Georgie depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J. C., Spb., 1851; *D'Ohsson C.* Histoire des Mongols. Amsterdam, 1852. t. 1—4; *Dulaurier E.* Recherches sur la chronologie arménienne. Paris, 1859, t. 1; *De Morgan J.* Histoire du peuple arménienne. Paris, 1919; *Pelliot P.* Les Mongols et la Papauté. Paris, 1923; *Grousset R.* L'Empire Mongol (Ire phase). In: Histoire du Monde. Paris, 1941, t. 8; *Նույնի*, L'Empire des steppes. Attila, Gengis khan, Tamerlan, Paris, 1960; *Նույնի*, Le conquérant du monde: Vie de Gengiskhan. Paris, 1961; *Lambe H.* Gengis-khan conquérant des steppes. Paris, 1966; *Lemercier-Quelquejay Ch.* La paix mongol: Joug tatar ou paix mongol? Flammarion, 1970; *Limper B.* Die Mongolen und die christlichen Völker des Kaukasus. Eine Untersuchung zur politischen Geschichte Kaukasiens im 13 und beginnenden 14. Jahrhundert. Köln, 1980.

Պրորբեմի ոչսովնասիրության տեսակետից տեսական մեծ արժեք են ներկայացնում ռուս և խորհրդային պատմաբաններ, արևելագետներ Վ. Վ. Բարտոլդի, Բ. Յա. Վլադիմիրցովի, Վ. Ա. Գորդլեսկու, Ա. Յու. Յակուբովսկու, Բ. Գ. Գրեկովի, Վ. Տ. Պաշուտոյի, Վ. Վ. Կարգալովի աշխատությունները³⁹, խորհրդային և մոնղոլ մի շարք այլ պատմաբանների՝ Լ. Վ. Չերեպնինի, Ս. Լ. Տիխովինսկու, Շ. Սանդազի, Ն. Ի. Կիշանովի, Գ. Վ. Մելիխովի, Ս. Կուչերայի, Ն. Պ. Սլիստունովայի, Ա. Ա. Բուկչանինի, Չ. Դալայի, Լ. Ի. Գումանի, Ն. Յ. Մունկուևի, Լ. Ա. Բորովկովայի, Ն. Պ. Շաստինայի և Լ. Ն. Գումիլևի բարձրարժեք հոդվածներն ու մենագրությունները⁴⁰:

Վերը ներկայացված բազմալեզու, տարաբնույթ աղբյուրազիտական նյութերի և պատմագիտական ուսումնասիրությունների լայն օգտագործմամբ ջանացել ենք ստեղծել հայ ժողովրդի հակամոնղոլական պայքարի ամբողջական պատկերը:

³⁹ Бартольд В. В. Сочинения. М., 1963, т. 1; 1963, т. 2, ч. 1; 1964, т. 2, ч. 2; 1965, т. 3; 1966, т. 4; 1968, т. 5; 1966, т. 6; 1973, т. 8; (Վ. Վ. Բարտոլդի աշխատությունների վերնագրերը տե՛ս աղբյուրների և գրահանության ցանկում) Владимирцов Б. Я. Общественный строй монголов. Л., 1934; նույնի, Чингис-хан. Берлин, 1922; Гордлевский В. А. Государство сельджукидов Малой Азии. М., 1941; Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая орда и ее падение. М.—Л., 1950; Пашуто В. Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). М., 1956; Каргалов В. В. Конец ордынского ига. М., 1980.

⁴⁰ Հիշյալ ուսումնասիրողների հոդվածները տե՛ս Татари-монголы в Азии и Европе. Сб'н Далай Ч. Монголия в XIII—XIV вв., М., 1983.

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ս Զ Ի Ե

ԹԱԹԱՐ-ՄՈՆԳՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ԽՈՐԵՉՄՇԱՀ ԶԱԼԱԼ ԷՊ ԳԻՆՈՒ
ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ (1220—1235 թթ.) ԵՎ ՀԱՅ
ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԳԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԹԱԹԱՐ-ՄՈՆԳՈՒԿԱՍՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ
ՆԱԽՈՐՅԱԿՆ

Քյուղանդական կայսրության հարյուրամյա նվաճումների հետևանքով XI դարի կեսին գրեթե ողջ Հայաստանն ընկավ բյուզանդական տիրապետության տակ: Դա կործանարար հետևանք ունեցավ ոչ միայն Հայաստանի, այլև հենց իր՝ Քյուղազիայի համար, քանզի հայկական պետականության վերացմամբ խորտակվեց և այն պատվարը, որ փակում էր Արևելքից Փոքր Ասիա ներխուժող քոչվոր ասպատակիչների ճանապարհը: Դա շատով պարզ դարձավ սելջուկ-թյուրքական արշավանքների ժամանակ:

Սելջուկ-թյուրքերը նախ 1047 թ., Իբրահիմ Յանալի և Գիլմուշի գլխավորությամբ, ներխուժելով Հայաստան, ասպատակեցին երկրի հարավային ու արևմտյան շրջանները, ավերի ու կոտորածի մատնելով նշված տարածքն ու բնակչությունը: Ապա հետեցին Տուրքի բեգի 1054 թ., Ալի Արալանի 1064 թ. արշավանքները, որոնք նոր ավերածություններ պատճառեցին Հայաստանին: Վերջին արշավանքի ընթացքում տուժեցին հատկապես Հայաստանի հյուսիսային և կենտրոնական շրջանները:

Սելջուկ-թյուրքական արշավանքների ընթացքում ավեր-վեցին ու կողոպուտի ենթարկվեցին բազմաթիվ քաղաքներ (Արծն, Կարս, Անի և ուրիշներ), սկիզբ առավ ժողովրդի մի մասի արտագաղթը:

1071 թ. Մանազկերտի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում սելջուկ-թյուրքերը պարտության մատնեցին Ռոմանոս IV Դիոգենես կայսեր (1067—1071 թթ.) զորքերին:

Սելջուկ-թյուրքերի նվաճումները Փոքր Ասիայի և Սիրիայի ուղղությամբ շարունակեց նաև Ալի-Արսլանին հաջորդած Մելիք շահը (1072—1092 թթ.): Վերջինիս ստեղծած լայնատարած աշխարհակալութունը, սակայն, իր մահից հետո սկսեց աստիճանաբար քայքայվել:

Հայաստանի տարածքում և սահմանակից շրջաններում կազմավորվեցին լի շաքբ ինքնուրույն իշխանություններ՝ Դանիշմանյաններինը հարավ-արևմուտքում, ինչպես և իրար դեմ մարտնչող սելջուկյան ամիրայություններ՝ Ատրպատականում Ելտկուզյաններինը, Խլաթի և Մանազկերտի կողմերում՝ Շահ-արմեններինը, հարավային սահմանների մոտ՝ Հյուսիսային Միջագետքում՝ Արտուխյաններինը, Կարինում՝ Սալգուխյաններինը: Այդ պայքարը, ճիշտ է, բացասաբար էր անդրադառնում կովի թատերաբեմ դարձած Հայաստանի համար, բայց, և, նպաստում էր հյուսիսարևելյան Հայաստանի (Կոսիի, Ջորափորի, Սյունիքի և այլն) ուշքի եկող իշխանությունների ու սելջուկյան արշավանքների արհավիրքներից համեմատաբար զերծ մնացած զորեղացող Վրաստանի՝ սելջուկների դեմ կազմակերպած միասնական պայքարին:

Գեորգի Բ-ի (1072—1089 թթ.) օրոք սկսված Վրաստանի հզորացումը շարունակվեց Դավիթ Շինարար թագավորի (1089—1125 թթ.) կառավարման շրջանում: Այս ընթացքում վրաց թագավորը ոչ միայն հաջողությամբ կասեցրեց թյուրքերի առաջխաղացումը, այլև հետ մղելով նրանց՝ իր գերիշխանությունը տարածեց գրեթե ողջ Անդրկովկասի վրա:

Վրաց արքունիքի՝ հայոց հանդեպ ցուցաբերած բարյալական վերաբերմունքի հետևանքով մեծաթիվ հայեր գաղթեցին Հայաստանի հյուսիսային շրջաններն ու Վրաստան:

Ինչպես վրացական պետության հզորացումը, այնպես էլ Դավիթ Շինարարի հայանպաստ քաղաքականությունը շարունակվեցին նաև Դեմետրե Ա. (1125—1155/6 թթ.) և վերջինիս հաջորդած Գեորգի Գ. (1155/6—1184 թթ.) թագավորների օրոք:

Վրաստանի հզորացումը նպաստավոր էր նաև հայերի համար, որոնք սելջուկյան ամիրայությունների դեմ իրենց պայքարում Վրաց թագավորությունը դիտում էին որպես իրենց դաշնակից, ամեն կերպ օգնում և օժանդակում էին նրան: Վրաստանն էլ իր հերթին հայ ժողովրդի ու հայ զորապետ-իշխանների մեջ տեսնում էր իր դաշնակիցներին: Սելջուկների ձեռքից զրավելով Հայաստանի այս կամ այն շրջանը՝ վրաց թագավորներն այնտեղ կառավարիչ էին նշանակում հայ իշխանի, ապահովում նրա մասնակցությունն իրենց ռազմական հետագա զործողություններին:

Այս ճանապարհով էր, որ Գեորգի Գ-ի և ապա Թամար թագուհու (1184—1213 թթ.) օրոք աչքի ընկան Ջորագետի Զաքարյան ֆեոդալական տան ներկայացուցիչները, որոնք, աստիճանաբար բարձր պաշտոններ զրավելով վրացական արքունիքում, սկսեցին կարևոր դեր խաղալ երկրի քաղաքական կյանքում:

1185 թ. Սարգիս Զաքարյանը նշանակվեց վրաց-հայկական զինական ուժերի գերագույն հրամանատար՝ ամիրսպասալար: Հետագայում այդ պաշտոնը ստանձնեց նրա ավագ որդին՝ Զաքարեն: Վերջինիս կրտսեր եղբայր Իվանեն ստացավ նախ մսախուրթ-ուխուցեսի (սենեկապետի) բարձր պաշտոնը, իսկ հետո՝ աթաբեկի (արքունի դրան վեզիրի): Զաքարյանների ձեռքում էր նաև մանդատորթ-ուխուցեսի (ներքին գործերի կառավարչի) պաշտոնը:

XIII դարի սկզբին Վրաստանի օժանդակությամբ փաստորեն Հայաստանի զգալի մասը (նախկին Շիրակ-Անիի, Կարսի, Ջորագետի թագավորությունների և Սյունյաց մեծ

իշխանութեան տարածքը, Դվին քաղաքն իր շրջակա գավառներով) ազատագրվում է սելջուկ-թյուրքական տիրապետութեանից:

Այժմ Զաքարեի և Իվանեի հարվածներն ուղղված էին նախ և առաջ հարևան Ելտկուզյան աթաբեկութեան դեմ: Այդ ընթացքում զորեղացավ Զաքարյանների Վահրամյան (Սարգիս Մեծի եղբոր) ճյուղը, որի ներկայացուցիչները ձեռք բերեցին Գագ ամրոցը և մի շարք գավառներ Ուտիք ու Գուգարք նահանգներում:

Օգտվելով Ելտկուզյան աթաբեկութեան թուլացումից՝ Զաքարյաններն սկսեցին իրենց հաղթական պատերազմները նաև Հայաստանի մյուս շրջաններում:

Լուրջ հակառակորդ էր Ռումի սելջուկյան սուլթանությունը, որի կազմում էին հայոց Սոփաց, Գարանաղեաց և Եկեղեաց գավառները մինչև Կարին: Նշված սուլթանության տիրակալ Ռուքն էդ Դինը (1196—1204/5 թթ.) փորձեց կասեցնել վրաց-հայկական զորքերի առաջխաղացումը, սակայն 1204/5 թ. Բասենի ճակատամարտում պարտություն կրեց, որի հետևանքով, թեև հայկական հիշյալ շրջանները մնացին նրա տիրակալության սահմաններում, այդուհանդերձ, ապահովվեցին վրացական թագավորության արևմտյան սահմանները:

Հայաստանի հարավում գտնվող Մանազկերտ-Խլաթի ամիրայության դեմ իրենց պայքարը Զաքարյաններն սկսեցին 1204/5 թթ., որը պարբերաբար շարունակվեց մինչև 1210 թ., երբ կնքվեց վրաց պետության հարավային սահմաններն ապահովող Խլաթի դաշնագրությունը: Այսուհանդերձ, վասպուրականի մի մասը, Ռշտունիքը, Մոկքը, Աղծնիքը, Սասունը, Տարոնը, Խլաթը, Բզնունիքը դրանից հետո էլ շարունակեցին հեծել նշված ամիրայության տիրապետության տակ:

Այսպիսով, Զաքարեի և Իվանեի երկարամյա հաղթական պատերազմների հետևանքով Հայաստանի նշանակալից մասնազատագրված էր սելջուկ-թյուրքական ամիրայությունների

տիրապետությունից: Ազատագրված նահանգներում Զաքարյաններն ստեղծեցին երեք առանձին իշխանություններ:

Ամիրսպասալար Զաքարեի իշխանությունը տարածվում էր Շիրակի Բագրատունիների նախկին թագավորության տարածքի ու նրան սահմանակից Արագածոտն և այլ գավառների վրա՝ մինչև Բասեն: Իշխանության կենտրոնն էր Անին:

Իվանե աթաբեկի գերիշխանության տակ էին Այրարատ նահանգի արևելյան մի քանի շրջաններ, Սևանա լճի շուրջը գտնվող գավառները: Կենտրոնը Դվին քաղաքն էր, իսկ հետագայում՝ Բջնին:

Զաքարյան տոհմի երրորդ, համեմատաբար փոքր իշխանությունը պատկանում էր Վահրամի որդի Զաքարեին, որն ընդգրկում էր Տավուշը, Փառխոսար և Գարդմանը: Կենտրոնը Գագն էր:

Զաքարյան իշխանապետությունը փաստորեն օժտված էր ներքին ինքնավարությամբ: Զաքարյանները վրաց պետությանը հարկեր չէին վճարում, նրանք վրաց Բագրատունիների հանդեպ ունեին հիմնականում զինվորական ծառայության պարտականություն:

Քննության ենթակա ժամանակաշրջանում, Զաքարյան իշխանությունների տարածքում վերելք ապրեցին մի շարք ֆեոդալական տներ, առաջացան նորերը, որոնք երկրի քաղաքական կյանքում սկսեցին որոշակի դեր խաղալ:

Ամիրսպասալար Զաքարեին ենթակա էին Վաչուտյանների իշխանական տունը Արագածոտն գավառում, Պահլավունիներինը՝ Մարմաշենի, Բագնայրի, Լմբատի և այլ շրջաններում:

Իվանե աթաբեկի գերիշխանության ներքո էին Մյունյաց Օրբելյանները, Խաղբակյան-Պոռչյանները, Շահունեցիք և Մահանյանք՝ Վայոց ձորում: Վայոց ձորի և Գառնիի միջև, Վեդի գետակի ափունքներում էին ընկած Մամիկոնյանների շատափղիղների կալվածքները:

Զաքարյաններին ենթակա էին նաև Արցախի իշխանությունները՝ Ներքին Խաչենի Հասան-Ջալալյանները, Հաթերի Վախտանգյաններն ու Վերին Խաչենի կամ Ծարա Գոփ-

յանները, որոնք վիթխարի դեր էին կատարել երկիրը սելջուկ բռնավորներից ազատագրելու գործում և հակամոնղոլական պայքարում էլ գտնվելու էին դիմադրողների առաջին շարքերում:

Զաքարյանները ֆեոդալական այդ տների հանդեպ վարում էին խելամիտ քաղաքականություն՝ խնամիական կապերով ամրապնդում էին բարեկամական հարաբերությունները նրանց հետ:

Բացի վերոհիշյալներից, Հյուսիսային Հայաստանում գոյություն ունեին մի շարք համեմատաբար ավելի փոքր ֆեոդալական տներ, ինչպես՝ օրինակ, Համազասպյան-Մամիկոնյանները Դսեղում, Արծրունյաց Ամիր Քրդի տոհմը Մահկանաբերդում, Ուքանյանները, Սևադյանները Զորագետում:

Զաքարյան Հայաստանում սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունները կառուցված էին վասալական կախվածության սկզբունքով: Զաքարյան իշխանները, հանդիսանալով Վրաց թագավորության ազդեցիկ պետական պաշտոնյաներ, միևնույն ժամանակ լիիրավ տեր ու տնօրեն էին իրենց իշխանության սահմաններում և վասալական կախման մեջ էին պահում հայկական մյուս ֆեոդալական տներին: Վերջիններս պարտավոր էին իրենց զինվորական ուժերով մասնակից լինել Զաքարյան իշխանների գլխավորած ռազմական արշավանքներին, վճարել հարկ, մասնակից լինել սյուզերենի ձեռնարկած շինարարական աշխատանքներին, կատարել այլ պարտականություններ: Պատահական չէ, որ Զաքարյանների իշխանապետությունը աղբյուրներում հաճախ անվանվում է «աշխարհակալ տերութիւն», «աշխարհակալութիւն», «պետութիւն», «պետական իշխանութիւն», «թագավորութիւն»: Իշխանական արքունիքը անվանվում էր «տուն», դատական ատյանը՝ «դիվան»: Կարևորագույն հարցերը քննարկվում էին «դիվանում»՝ յուրահատուկ պետական բարձրագույն խորհրդում, որին մասնակցում էին երկրի աշխարհիկ և հոգևոր տերերը: Վասալ ֆեոդալները վարում էին զանազան պաշտոններ՝ կուսակալների (Օրբելյանները՝ Սյունիքում, Վաշուսյանները՝ Արագածոտնում, Խաղբակյան-

Պատյանները՝ Վայոց ձորում), որոնք, տեղերում լինելով կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչներ, օժտված էին վարչական-դատական-ֆինանսական ֆունկցիաներով: Կարևոր են եղել սպարապետի (սկզբում այն գտնվել է Զաքարյանների, հետո՝ Խաղբակյանների ձեռքում), ամիրների (սրանք վերահսկել են քաղաքային կամ գավառական ներքին կյանքը, կարգավորել հարկային գործը, զորահավաքը), հետյորի (ֆեոդալական տիրույթներում սենեկապետի) և այլ պաշտոններ:

Զաքարյաններն ունեին նաև իրենց սեփական զորքը և զրոշք:

Զաքարյան Հայաստանում ոչ միայն հայ ազնվականությունը, այլև հայ եկեղեցին ու հոգևորականությունը վերականգնեցին իրենց նախկին հեղինակությունը, քաղաքական դիրքը, տնտեսական հզորությունը:

Շահագործվող հիմնական տարրը գյուղացիությունն էր, որը հողից օգտվելու համար կալվածատիրոջը վճարում էր րնահարկ, իր տերերի համար կատարում կոռային աշխատանք:

Զաքարյան Հայաստանում նկատելի էր տնտեսական և մշակութային վերելքը: Զգալի զարգացում ապրեցին գյուղատնտեսությունը, արհեստագործությունը, առևտուրն ու քաղաքային կյանքը, ընդարձակվեց ապրանքային արտադրանքը, զարգացավ առևտրամշխատական կապիտալը:

Պատմական զարգացման ընթացքը համարյա հասցրել էր Հայաստանի ազատագրված նահանգներում ինքնուրույն թագավորության վերականգնմանը, որը սակայն կասեցվեց թաթար-մոնղոլական ավերիչ արշավանքների հետևանքով:

2. ԹԱԹԱՐ-ՄՈՆԳՈՒԼՆԵՐԻ ՀԵՏԱԽՈՒՋԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ
ԵՎ ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՌԻՃԵՐԻ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

XIII դարի սկզբին կենտրոնական Ասիայում կազմավորվեց և պատմության թատերաբեմ մտավ մոնղոլական վաղ ֆեոդալական պետությունը, որին վիճակված էր ձակատա-

գրական դեր խաղալ ինչպես Ասիայի, այնպես էլ Եվրոպայի պատմության մեջ:

1220 թ. ամռանը խորեզմշահ Ալա էդ Գին Մուհամմադին հետապնդելու և, որ ավելի կարևոր է, Իրանն ու Անդրրկովկասը հետախուզելու նպատակով մոնղոլ տիրակալ Չինգիզ խանը Միջին Ասիայում առանձնացրեց 30000-ոց մի բանակ՝ Ջեբեյ նոյինի և Սուբեդեյ բահաթուրի գլխավորությամբ: Վերջիններս, ձեռնամուխ լինելով իրենց առջև դրված խնդրի իրագործմանը, տեղեկանում են 1220 թ. դեկտեմբերի սկզբին խորեզմշահի մահվան մասին² և այդ լուրը հայտնում Չինգիզ խանին: Ստանալով առաջ շարժվելու վերաբերյալ վերջինիս թույլտվությունը, նրանք գրավում են մի շարք քաղաքներ խորասանում ու պարսկական Իրաքում և ապա շարժվում Ասորպատական ու պաշարում Թավրիզը: Այս քաղաքի կառավարիչ Ուզբեքը, դրամ, թանկարժեք զգեստներ և կենդանիներ տալով մոնղոլներին, կարողացավ հաշտություն կնքել նրանց հետ³: Գրանից հետո վերահաս ձմռան, ձյան ու ցրտի պատճառով Ջեբեյն ու Սուբեդեյը որոշեցին հասնել Մուղան՝ այնտեղ ձմեռելու⁴:

Անցնելով Երասխը՝ Ջեբեյն ու Սուբեդեյը հասան Մուղան, որտեղից էլ շարժվեցին դեպի Պարտավ և իրենց ճանապարհը շարունակեցին Պարտավ-Գանձակ-Շամքոր-Տրփղիս ուղիով: Հասնելով Շամքոր (Վահրամ Գագեցու իշխանության արևելյան սահմանը), մոնղոլները քիչ անց՝ Շամքոր-Տրփղիս ուղղությամբ (կոնկրետ վայրը չի հիշատակվում և ոչ մի աղբյուրում) շարժվելիս առաջին անգամ բախ-

¹ Рашид ад-Дин, I, кн. 2, с.208—209; ан-Насави, с. 89; С. А. Козим. Сокровенное сказание, I, с. 187.
² *Տե՛ս* Материалы по истории туркмен и Туркмении, I, с. 489.
³ Իբն ալ Ասիր, էջ 300:
⁴ *Նույն տեղում*, Juvaini, I, էջ 147: Ռաշիդ էդ Գինը տեղեկացնում է, որ զինացի Առան ձմեռելու (*տե՛ս* Рашид ад-Дин, I, кн. 2, с. 227).

վիցին հայ-վրացական ուժերի հետ⁵: Վերջիններս 10000-ոց բանակը ճակատամարտում պարտություն է կրում⁶ և զգալի կորուստներ տալով՝ նահանջում: Ճակատամարտը, հավա-

ն Մոնղոլական հետախուզական զորաբանակի արշավների ընթացքում, նրա և հայ-վրացական զորքերի միջև եղած զինական բախումների, դրանց ժամանակի ու վայրերի վերաբերյալ պատմագիտական գրականության մեջ արտահայտվել են ու այժմ էլ արտահայտվում են հակասական ու իրարամերձ տեսակետներ: Ուսումնասիրողներից ոմանք, զրուսում են, որ տեղի է ունեցել երեք ճակատամարտ: Սակայն դրանք նըշվում են տարբեր վայրերում ու ժամանակներում (D'Ohsson, նշվ. աշխ., Գ. 1, էջ 326—335, Լ. 2. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 166—180, Ա. Շահնազարյան, Վահրամյանների իշխանությունը մոնղոլների հետախուզական արշավանքների և Զալալ էդ-Գինի նվաճումների ժամանակ, 52—60, Ս. Մ. Сухарыдинов, նշվ. աշխ. էջ 7—18, Եսթրոմոսյան Եսթրոմոսյան III, էջ 533—536):

Ուրիշները ցույց են տվել, որ տեղի է ունեցել երկու ճակատամարտ: Սակայն նրանք էլ հակասությունների մեջ են ճակատամարտի վայրերի ու ժամանակի հարցում (Լ. 2. Մանանդյան, Գ, էջ 192—196, R. Grousset, L'Empire Mongol, p. 258—259: Նույնի, L'Empire des steppes, p. 307): Եղել են և ուսումնասիրողներ, որոնց համաձայն տեղի է ունեցել մեկ ճակատամարտ (Ք. Ա. Ալոբարբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 181—182, Ա. Գ. Գալստյան, տե՛ս Завоевание Армении, с. 167):

Աղբյուրագիտական տեղեկությունների նոր քննությունը սակայն ցույց է տալիս, որ Ջեբեյի ու Սուբեդեյի արշավանքի ընթացքում մոնղոլական զորամիավորման և հայ-վրացական զինական ուժերի միջև տեղի է ունեցել չորս ճակատամարտ:

6 Իբն ալ Ասիր, էջ 300, Рашид ад Дин, I, кн. 2, էջ 227: Մեզ հայտնի չէ՝ ինչի հիման վրա է Ա. Շահնազարյանը գտնում, թե «...Նախիջևանի մոտով Արաքսն անցնելուց հետո մոնղոլներն ընդհարվում են հայ-վրացական 10-հազարանոց զորաբանակի հետ և նրան պարտության մատնելուց հետո մտնում Անդրկովկաս» (տե՛ս Վահրամյանների իշխանությունը մոնղոլների հետախուզական արշավանքների և Զալալ էդ Գինի նվաճումների ժամանակ, էջ 53): Լ. 2. Բաբայանի կարծիքով ճակատամարտը տեղի է ունեցել Ադուտի շրջանում (Լ. 2. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 169): Այս հարցում կարող է օգտակար լինել վարդան Արևելցու հետնյալ վկայությունը. «...ևկին մտին յերկիրն Գուգարացուց առ գաշտավայրօքն, ի կողմանցն Աղուանից, իբրև թէ քան հազար. և կոտորելին զամենայն կենդանի զորս գտանելին...» (Վարդան Արևելցի, էջ 142):

նաբար, տեղի է ունեցել 1220 թ. ղեկտեմբերի վերջին, ինչպես նկատել է Յու. Մ. Սիխարուլիձեն⁷:

Ճակատամարտից հետո մոնղոլները Գուգարքից մտան Վրաստան, հասան Տիֆլիս, ապա առաջ շարժվելով և հանդիպելով թավուտ անտառների, վերադարձան⁸: Գեորգի Լաշաթավորի ժամանակագրի վկայությամբ՝ մոնղոլների կողմից Սոմխիթին ու Հերեթին ասպատակելուց հետո Գեորգի Լաշան հակառակորդին հանդիպեց Բալխի մոտ, սակայն պարտություն կրեց և ինքն էլ վիրավորվեց: Այա մոնղոլները հետապնդեցին և կոտորեցին նահանջող վրաց-հայկական զորքերին⁹: Ճակատամարտից հետո, ինչպես Կիրակոս Գանձակեցին է վկայում, մոնղոլները «...դարձեալ եկին իջին յաշխարհն Աղուանից, ի սահմանս Շամքոր քաղաքի»¹⁰:

Հայտնի է, որ մոնղոլները դեռևս լինելով շամանականներ, որոշակի վերաբերմունք չունեին այս կամ այն կրոնի հանդեպ: Քրիստոնյաների կամ մասնագետների նկատմամբ նրանց վերաբերմունքը պայմանավորված էր քաղաքական կոնկրետ իրադրություններով¹¹: Եվ քանի որ վրաց-հայկական ուժերին պարտության մատնելուց հետո մինչև Շամ-

7 Ю. М. Сухарулидзе, *նշվ. աշխ.*, էջ 16:

8 Ն. Բարալանի կարծիքով՝ ճակատամարտ տեղի է ունեցել 1220 թ. ղեկտեմբերի սկզբին (Ն. Բարալան, *նշվ. աշխ.*, էջ 170): Սակայն, ինչպես ցույց է տալիս Ռընե Գրուսեն, դեռ 1220, թ. ղեկտեմբերի մոտ (սկզբին) մահացել էր Խորեզմի սուլթան Մուհամմադը (R. Grousseau, L'Empire Mongol, էջ 239): Հայտնի է, որ դրանից հետո մոնղոլական հետախուզական բանակը, ստանալով Չինգիզ խանի թույլտվությունը, առաջ շարժվեց և հասավ Համադան, ուր ինչպես վկայում է Իբն ալ Ասիրը, արդեն սկսվել էր ձմեռը (Իբն ալ Ասիր, էջ 300): Դրանից հետո էր, որ Ջերեյն ու Սուրբդեյր մտան Ատրպատական, այնտեղից էլ շարժվելով դեպի Հայաստանի հյուսիսային շրջանները, բախվեցին հայ-վրացական ուժերին: Դա բավականին երկար տեղդ ռազմերթ էր և Համադանից մինչև Գուգարք համեմու համար զգալի ժամանակ կապահանջվեց: Ուստի ավելի հավանական է ճակատամարտը թվագրել 1220 թ. ղեկտեմբերի վերջերով:

8 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 202, *Քասսոժ աժ-Ալսո*, I, ԿՈ. 2, с. 227.

9 Խոնտոս Եստոցեցի, I, էջ 370:

10 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 202:

11 Ch. Lemerrier, p. 70.

քոր նրանց անցած վայրերում բնակվում էին քրիստոնյաները, ուստի նրանք սկսել են սուտ լուրեր տարածել, թե, իբր, իրենք քրիստոնյաներ են և եկել են նրանց պաշտպանելու մասնագետներին¹²: Դա մոնղոլների տակտիկայից ու ստրատեգիայից բխող երևույթ էր և նպատակ ուներ բխացնել տեղական բնակչության զգոնությունը, որպեսզի բացառվեր դիմադրությունը: Պատահական չէ Կիրակոսի «Վասն այսուրիկ ոչ ամրացան բնակիչք աշխարհին»¹³ արտահայտությունը: Այդպես «անհոգ» վիճակում պահելով տեղի բնակիչներին, մոնղոլները անարգել սրի էին քաշում նրանց:

Հայ-վրացական ուժերը երկու պարտություն կրելուց հետո որոշեցին դիմել հարևաններին օգնության թշնամու դեմ միասնական ճակատ ստեղծելու նպատակով: Վրաց արքուները մոնղոլների հեռանալուց հետո գիմեց Ատրպատականի և Առանի տեր Ուզբեքին, ինչպես նաև՝ Խլաթի ու Ջազիրայի տեր Մելիք Աշրաֆին, առաջարկելով միասնական ուժերով պայքարել ընդհանուր թշնամու դեմ: Նրանք համաձայնության եկան ռազմական գործողություններ սկսել զարնանը¹⁴: Երբ մոնղոլները մոտեցան Շամքոր քաղաքին, հավանաբար տեղեկացան այդ մասին և դիմեցին համապատասխան քայլերի: Չսպասելով զարնան բացվելուն, մոնղոլները կրկին շարժվեցին դեպի Վրաստան: Նրանց միացավ նաև Ուզբեքի մամուլներին Ակուշ անունով մի թյուրք ասպատակիչ¹⁵, որն իր շուրջը հավաքած տեղի թուրքմեն ու քուրդ բնակչությունից մի մեծ բազմություն՝ մոնղոլներին առաջարկեց իր ժառանգությունը: Վերջիններս սիրով ընդունեցին այն¹⁶: Բացառված չէ, որ Ջեբեյն ու Սուրբդեյր Շամքորի շրջակայքում հենց Ակուշից տեղեկացան վերոհիշյալ բանակցությունների մասին:

12 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 202:

13 Նույն տեղում:

14 Իբն ալ Ասիր, էջ 300:

15 Նույն տեղում:

16 Նույն տեղում:

Մոնղոլներն առաջ շարժվելով հասան Տիդիսի մոտ: Այստեղ հայ-վրացական ուժերը որոշեցին թշնամուն ճակատամարտ տալ: Ջերբն ու Սուբեդեյը սկզբում մարտի նետեցին Ակուշի զորքը, և երբ հակառակորդ կողմերը թուլացրել էին միմյանց, վրա հասան մոնղոլական զորքերը և ճակատամարտի ելքը որոշեցին իրենց օգտին: Ըստ Իբն ալ Ասիրի՝ ճակատամարտը տեղի է ունեցել զուլ-կազա ամառն (28 դեկտեմբեր—26 հունվար)¹⁷:

Վերոհիշյալ ճակատամարտից հետո մոնղոլներն ասպատակեցին երկրի այն շրջանները, որոնք դեռ չէին կողոպտել¹⁸:

Հյուսիսարևելյան Հայաստանն ու Արևելյան վրաստանն ասպատակելուց հետո Ջերբն ու Սուբեդեյն իրենց զորքով ետ դառնալով՝ բանակեցին Պարտավի ու Բայլականի միջև գտնվող Բեղամեջի ամրացված վայրում¹⁹, որտեղից էլ, ինչպես Կիրակոսն է վկայում «...յանդուզն յարձակամաբ աւերէին զբազում գաւառս»²⁰:

1221 թ. գարնան սկզբին մոնղոլները շարժվեցին դեպի Թավրիզ²¹, սակայն նվերներ ստանալով, հեռացան, ապա հասնելով Մարաղա, պաշարեցին այն: Մարաղացիները հերոսական դիմադրություն են ցույց տալիս, սակայն ուժերն անհավասար էին, և քաղաքն ի վերջո գրավվում է²²: Գրանից հետո Ջերբն ու Սուբեդեյը շարժվում են դեպի Դիարբեքիր (Ամիր) ու Իրբիլ (Արբելա), բայց լսելով վերջինիս աթաբեկ

17 Իբն ալ Ասիր, էջ 301:

Ռ. Գրուան կարծում էր, թե Տիդիսի մոտ ճակատամարտը կայացել է 1221 թ. փետրվարին (R. Grousset. L'Empire Mongol, էջ 258): Հնդիսակը վկայակոչում է Կիրակոս Գանձակեցուն (R. Grousset. L'Empire des steppes, էջ 307), ուրը, սակայն այդ ճակատամարտի մասին վկայություն չունի: Շ. Լըմերսիեն Տիդիսի ճակատամարտը թվագրում է ավելի ուշ՝ 1221 թ. մարտին (Ch. Lemerrier, էջ 9):

18 Իբն ալ Ասիր, էջ 301:

19 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 202—203:

20 Նույն տեղում, էջ 203:

21 Рашид ад-Дин, I, кн. 2, с. 227.

22 Նույն տեղում:

Մուգամֆար էդ Դինի մեծաբանակ զորքերի մասին, հետ են գտնում²³: Այդ ընթացքում Համադանում մոնղոլների դեմ ապստամբել են Ջեմալ էդ Դին Աբիեն: Մոնղոլական զորանակը հասնելով Համադան՝ ճնշում է այդ ապստամբությունը²⁴, ապա շարժվում ու գրավում Արդաբիլը²⁵, որից հետո շարժվում դեպի Թավրիզ: Մոնղոլները, ստանալով պահանջված գրամն ու զգեստները, հեռանում են Սարաբ քաղաքը, կողոպտում այն²⁶, ապա գրավում են նաև Խոյը, Սալմաստը²⁷, Նախիջևանը²⁸ և շարժվում Բայլականի վրա²⁹, ուր համառ դիմադրության են հանդիպում բնակչության կողմից: Սակայն 1221 թ. աշնան վերջին այդ քաղաքն էլ ընկնում է թշնամու ձեռքը, կողոպտվում, և ողջ բնակչությունն էլ սրի բաշխում³⁰: Բայլականի գրավումից հետո Ջերբն ու Սուբեդեյը շարժվում են Գանձակի վրա³¹: Համաձայն Իբն ալ Ասիրի՝ մոնղոլները իմանալով քաղաքի անառիկության, ինչպես նաև բնակչության քաջության մասին, ստանալով իրենց պահանջած գրամն ու զգեստները, հեռանում են այնտեղից³²: Մեղ հիմնավոր չի թվում Թաշիդ էդ Դինի տեղեկությունը, թե մոնղոլները հարձակվեցին Գանձակի վրա, այն գրավեցին և ամբողջովին քարուքանդ արեցին³³:

Գանձակից մոնղոլական զորաբանակը շարժվեց դեպի Հյուսիսային Հայաստան՝ նույն Գանձակ-Շամքոր-Տիդիս ուղղությամբ և շորրորդ անգամ բախվեց հայ-վրացական ուժերի հետ:

23 Նույն տեղում:

24 Նույն տեղում, Juvaini, I, p. 148.

25 Իբն ալ Ասիր, էջ 302:

26 Նույն տեղում, էջ 302—303:

27 А. А. Али-заде, նշվ. աշխ., էջ 98:

28 Juvaini, I, p. 148.

29 Իբն ալ Ասիր, էջ 303, Juvaini, I, էջ 148:

30 Իբն ալ Ասիր, էջ 303:

31 Նույն տեղում:

32 Նույն տեղում:

33 Рашид ад-Дин, I, кн. 2, с. 228. Եթե Գանձակը նման ավերաստության ենթարկված լիներ, ապա այդ մասին անպայման կհիշատակեր Կիրակոս Գանձակեցին:

Ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1221 թ. վերջին, հավանաբար ղեկավարների կեսին:

Սկզբնազգրությունները տարբեր անվանումներ են տալիս ճակատամարտի վայրին: Վարդան Արևելյցին³⁴, Մխիթար Այրիվանեցին³⁵, ճակատամարտի վայրը նշում են Կոտման գետի մոտ: Գրիգոր պատմիչը ճշտում է, որ այն տեղի է ունեցել Կոտման գետի մոտ՝ Սազամի (Ձեգամ) դաշտավայրում³⁶: Կիրակոս Գանձակեցին նշում է Խունանի հովիտը³⁷: Իսկ վրաց ժամանակագիրը՝ Սազիմի, այն է՝ նույն Բերդուշ գետի մոտ³⁸:

Ն. Յ. Շոշիաշվիլին իրավացիորեն գտել է, որ Բերդուշը, Սազիմը և Կոտմանը հավանաբար եղել են միևնույն գետի անունները տարբեր ժամանակներում, և որ գրան մոտիկ է եղել Խունանը³⁹: Այս տեսակետի օգտին է խոսում այն, որ Կիրակոս Գանձակեցու և Ռաշիդ էդ Գինի նկարագրած ճակատամարտի ընթացքը⁴⁰, համընկնում է վրաց ժամանակագրի նկարագրածին, որն այն ընդունում է Սազիմի

34 Վարդան Արևելյցի, էջ 142:

35 Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 65:

36 Գրիգոր պատմիչ, էջ 5:

37 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 203:

38 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 56:

39 Ս. Կահնազարյան, Վահրամյանների իշխանությունը մոնղոլների հետախուզական արշավանքների և Զալալ էդ Գինի նվաճումների ժամանակ, էջ 56—57:

Սույն ճակատամարտի վայրին սկզբնազգրությունների տված տարբեր անվանումները պատմագիտության մեջ տարակարծությունների տեղիք են տվել: Բ. Ա. Ուլուբաբյանը (նշվ. աշխ., էջ 181—182), Յա. Մ. Մխիթարովիձեն (նշվ. աշխ., էջ 17) գտնում են, որ խոսքը վերաբերում է միևնույն ճակատամարտին: Նույն տեսակետն է նշվում Վրաստանի պատմության ակնարկներում (տե՛ս հ. 3, էջ 535—536):

1. 2. Բարսյանը տարբերակում է Կոտմանի և Խունանի ճակատամարտեր (1. 2. Բարսյան, նշվ. աշխ., էջ 171—180): Նույն կերպ է վարվել նաև Ա. Շահնազարյանը (Վահրամյանների իշխանությունը մոնղոլների հետախուզական արշավանքների և Զալալ էդ Գինի նվաճումների ժամանակ, էջ 58—60):

40 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 203: Рашид ад-Дин, I, кн. 2, с. 228.

ճակատամարտ անվան տակ⁴¹: Իբն ալ Ասիրի վկայությունն այդ մասին նույնպես համընկնում է վերոհիշյալ տվյալներին: Արաբ պատմիչը հստակ տարբերակում է մոնղոլների և հայ-վրացական ուժերի ճակատամարտը Տիգրիսի մոտ, վրացիների երկրի սահմանային կողմերում տեղի ունեցածից⁴²: Իսկ դա Գագի իշխանությունն է, որտեղ գտնվում է Կոտման գետը:

Վերոհիշյալ ճակատամարտը հանգամանորեն նկարագրված է սկզբնազգրություններում:

Ըստ վրաց ժամանակագրի՝ Գեորգի Լաշան 90000-ոց զորքով շարժվեց ղեպի Գագի սահմանագլխին բանակած մոնղոլները: Նրան մեծ զորքով միացան Իվանե աթաբեկն ու ամիրսպասայար Շանշեն (Շահնշահը—Շ. Ս.) և մտախուրթ-ուխուրցես Վահրամ Գագեցին⁴³:

Համաձայն Իբն ալ Ասիրի վրացիները իրենց երկրի սահմանային կողմերում մեծ զորք էին հավաքել, որպեսզի արդևակեն մոնղոլների ներթափանցումը⁴⁴: Կիրակոս Գանձակեցու տվյալներով հայ-վրացական զորքերը, Գեորգի Լաշալի ու Իվանե աթաբեկի զլխավորությամբ, հանդիպելով թշնամու մի զորագնդի, բախվեցին միմյանց և «...ի փախուստ դարձուցին զթշնամիսն. բայց քանզի դարան գործեալ էր թշնամեաց, յարեան յետուստ կողմանէ և սկսան կոտորել զզորսն վրաց. դարձան ընդդէմ և փախուցեալքն, և աստի և անտի ի մէջ առեալ՝ մեծ հարուածս հասուցին ի վերայ զօրուն քրիստոնէից: Եւ փախեաւ թագաւորն և իշխանքն ամենայն: Եւ ժողովեալ թշնամեացն զաւար զօրուն՝ տարան ի բանակս իւրեանց»⁴⁵:

Վերոհիշյալ պատմիչների տեղեկությունները ճակատամարտի ընթացքում մոնղոլների կիրառած տակտիկայի և հայ-վրացական ուժերի տված զոհերի մասին հաստատում

41 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 56:

42 Իբն ալ Ասիր, էջ 301, 304:

43 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 55—56:

44 Իբն ալ Ասիր, էջ 304:

45 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 203:

է Ռաշիդ էդ Դինը: Վերջինս ցույց է տալիս, որ հակառակորդ կողմերի հանդիպման ժամանակ Զեբեյը 5000 զինվորների հետ դարան մտավ, իսկ Սուբեդեյը մնացած ուժերով շարժվեց առաջ⁴⁶: Նկատենք, որ մարտավարման նման տակտիկան ընդունված էր մոնղոլների ռազմական արվեստում և գրան հանդիպում ենք նաև նրանց այլ երկրներում վարած ռազմական գործողություններին ծանոթանալիս: Կոտմանի մոտ մոնղոլները կիրառեցին ճակատամարտերում իրենց համար բնորոշ տակտիկական մի ուրիշ քայլ ևս: Սկզբում նրանք դիմեցին կեղծ նահանջի, փախուստի: Հայ-վրացական ուժերն էլ, ոգևորված հաջողությունից, հետապնդեցին հակառակորդին: Եվ երբ մոնղոլները նրանց այնքան առաջ էին տարել, որ դարանակալած գունդը մնացել էր թիկունքում, վերջինս դուրս գալով նեղվեց մարտի, և հակառակորդին առավ աքցանի մեջ: Այս երկու կողմից ուժեղ հարվածելով հայ-վրացական զորքին՝ մոնղոլները կոտորեցին շուրջ 30000 զինվոր⁴⁷: Այս առթիվ վրաց ժամանակագիրը տեղեկացնում է. «Իսկ Բերդուչի, որ այժմ Սագիմ է կոչվում, գետափին բանակած [թաթարները] անմիջապես ձիերը հեծան, և հարձակվեցին միմյանց վրա: Տեղի ունեցավ թե՛ ճակատամարտ: Թաթարների կեսը փախուստի դիմեց, կեսն էլ դարանակալ եղավ, և հետապնդեցին: ...Նուճապեցին վրացիները, և զորքը, և ինքը՝ թագավոր Կաշան»⁴⁸:

Գրիգոր պատմիչը, խոսելով Կոտմանի ճակատամարտի մասին, նշում է նրանում Վահրամ Գագեցու ցուցաբերած քաջությունը: Հայ-վրացական բանակի աջ թևը, մոնղոլների դեմ գլխավորող Գագի իշխանը⁴⁹, համարձակ մարտի նետվելով, մինչև երկիտ անխնա կտորում է հակառակորդին, ինչպես պատմիչն է նշում «մինչև առհասարակ լցու դաշտն Սագամայ կոտորեալ տաթարով»⁵⁰: Սակայն Վահրամ Գա-

գիցին, երեկոյան ստանալով թագավորական զորքի մյուս մասի պարտություն լուրը, խիստ տխրելով «դարձաւ յամարս բերդին խրոյ, որ կոչի Քարհերձ»⁵¹: Իսկ զորքի ձախ թեր գլխավորող իվանե աթաբեկն ու Գեորգի Կաշան⁵², պարտություն կրած ետ դարձան Տփղիս⁵³:

Վարդան Արևելցիին վկայում է, որ Կաշա թագավորը Կոտմանի գետի մոտ պարտություն կրելով փախչում է Իվանի հետ միասին⁵⁴: Այս պատմիչը շարունակում է. «...բայց Վահրամ աէր երկրին՝ մեծաւ քաջութեամբ գնայ հանդէպ երեսացն սաստիկ կոտորմամբ՝ մինչև ցԳարգման, չգիտելով զայլոցն փախուստն»⁵⁵:

Ճակատամարտից հետո մոնղոլներն ասպատակեցին Հայաստանի հյուսիսային, Վրաստանի արևելյան շրջանները և, վրաց ժամանակագրի տվյալներով, հասնելով Սամշվիլե (Շամշուլե), հետ դարձան⁵⁶, հավանաբար իրենց ձեռնարկը Բեղամեջ, որը վրաց աղբյուրում նշվում է որպես Պարտավի հարթավայր⁵⁷: Իսկ հայ-վրացական ուժերի փրկված մասը վերագարձավ Տփղիս, ուր ստեղծվեց ավելի մեծ և ուժեղ բանակ, որն էլ 1222 թ. սկզբներին շարժվեց հակառակորդի դեմ: Սակայն այլևս նոր ճակատամարտ տեղի չունեցավ: Իբն ալ Ասիրը նշում է, թե վրացական զորքերը տեղեկանալով, որ մոնղոլները մտել են երկիրը, և այլևս ոչ մի բան չի խանդարում նրանց առաջընթացին «...վերագարձան Տփղիս (Տաֆլիս) և երկիրը դատարկեցին, իսկ թաթարներն

51 Նույն տեղում:

52 Նույն տեղում:

53 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 56, յնթադրվում է Վրացի Գեորգի 1-ի, էջ 370:

54 Վարդան Արևելցի, էջ 142:

55 Նույն տեղում:

56 Վրաց ժամանակագրություն, էջ 56: Մեզ հայտնի չէ, թե ինչի հիման վրա է Յու. Մ. Սիխարուլիձեն գտնում, որ Գանձակի մոտ վրացական (հայ-վրացական—Չ. Ս.) զորքերը հաղթել են մոնղոլներին, և պարտված մոնղոլները գնացել են Մուղան ձեռնալու (IO. M. Cuxary-audze, նշվ. աշխ., էջ 18):

57 յնթադրվում է Վրացի Գեորգի 1-ի, էջ 370:

46 Рашид ад-Дин, I кн. 2, с. 228.

47 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Իբն ալ Ասիր, էջ 304:

48 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 56:

49 Գրիգոր պատմիչ, էջ 6:

50 Նույն տեղում:

իրենց ուզածն արեցին երկրում՝ կողոպտեցին, կոտորեցին, ավերեցին, սակայն տեսնելով, որ երկիրը շատ կիրճեր ու լեռնանցքներ ունի, չհամարձակվեցին խորքը թափանցել ու ետ դարձան»⁵⁸: Վարդան վարդապետը, ընդհակառակը, նըշում է. «Եւ ի վեց հարիւր եօթանասուն և մի թուին կամեցան այսրէն դառնալ նոյնք. այլ զի գտին դեսպանք նոցա կազմ և հաւաք զՀայս և զՎիրս, և տարեալ զհամբաւն՝ ոչ համարձակեցան գալ, այլ անդրէն դարձեալ զնացին, յո՛ւ և գնացին»⁵⁹:

Նույն ոգով է պատմում նաև Գեորգի Լաշալի ժամանակագիրը. «...Հավաքվեց նրա (Գեորգի Լաշալի—Հ. Ս.) թագավորության [գործը], և միացան Կարին քաղաքի զորքերն էլ, կանգ առան Լոմթա-Գորիի ու Ագարայի միջև և մինչ նրանց վրա հարձակվելը փախան (մոնղոլները—Հ. Ս.) և փրկվեցին ...»⁶⁰:

Տվյալ դեպքում ավելի արժանահավատ պետք է ընդունել հայկական ու վրացական աղբյուրների տվյալները: Հազիվ թե մոնղոլների դեմ կրկին անգամ ճակատամարտելու նպատակով գնացած հայ-վրացական նոր ու ավելի մեծ բանակը հանդիպեր թշնամուն և առանց մարտի մեջ մտնելու ետ դառնար, մի բան, որը ընդունվել է ԳՕսոնի կողմից⁶¹: Մոնղոլներն արդեն բավականին շատ մարտեր էին վարել և հավանաբար տվել նաև զգալի կորուստներ⁶²: Չպետք է մոռանալ, որ նրանք այս անգամ, հակառակ Մ. Պերչերոնի կարծիքի, նվաճողական ծրագիր չունեին, նրանց հիմնական խնդիրը երկրամասի աշխարհագրական, ռազմաքաղաքական վիճակին ծանոթանալն էր⁶³, որն արդեն իրագործվել էր և ժամանակն էր հեռանալ այդտեղից:

58 Իրն ալ Ասիր, էջ 304:

59 Վարդան Արևելցի, էջ 142:

60 յանտուոս Երեւոյնքի 1, էջ 370:

61 D'Ohsson, Կղվ. աշխ., 5, 1: էջ 335:

62 Չնայած ան նստավիճակում է, թե համարյա առանց կորստի ետ դարձան (տե՛ս an-Hacavi, էջ 89), որը շափազանցված է:

63 M. Percheron, Gengis-khan, Paris, 1962, p. 155.

1222 թ. սկզբներին, տեղեկանալով հայ-վրացական սովելի կազմ ու պատրաստ լինելու մասին, մոնղոլները Վրասիա արևելյան Հայաստանից շարժվեցին դեպի Շիրվան, պաշարեցին Շամախին և գրավեցին այն: Բնակչության մի մասը սրի քաշվեց, մյուս մասն էլ գերեվարվեց, իսկ քաղաքը, ինչպես ուրիշ դեպքերում, կողոպտվեց⁶⁴:

Դրանից հետո իրենց գործն Անդրկովկասում ավարտված համարելով՝ մոնղոլները շրջանցելով Գերբենդը, լեռնային գոյարանցանելի վայրերով հասան Հյուսիսային Կովկաս⁶⁵: Այնտեղ ասպատակելով ալանների ու ղիչաղների երկիրը՝ շարժվեցին առաջ և 1223 թ. Կալկալի ճակատամարտում հաղթելով ռուսական զորքերին, ետ դարձան Մոնղոլիա (1224 թ.):

Ջերեջի ու Սուբեդեյի արշավանքը ծանր հարված հասցրեց անդրկովկասյան երկրներին: Եվ շնայած տեղական ժողովուրդները ցույց տվին հերոսական դիմադրություն, այստեղևնայնիվ, հաղթանակը համարյա միշտ մոնղոլների կողմն էր: Դա բացատրվում է թաթար-մոնղոլական բանակի մարտունակությամբ, արագաշարժությամբ⁶⁶, նրա տրամադրության տակ եղած ռազմական լավ տեխնիկայով, հրամանատարության ռազմական արվեստով, և, որ ավելի կարևոր է, տեղական բնակչության թույլ կազմակերպվածություն:

Եթե ամփոփելու լինենք այն հիմնականը, որին հասան թաթար-մոնղոլ ասպատակիչները, ապա պետք է նշենք, որ

Ռ. Գրոսսն իր հերթին գրում էր, թե արշավանքը մոնղոլների համար ունեցավ այն դրական արդյունքը, որ նրանք կայուն ձևով հաստատվեցին Կասպից ծովի ափին և Կովկասի հարավում (R. Grousset, L'Empire Mongol, p. 360).

64 Իրն ալ Ասիր, էջ 304—305:

65 Իրն ալ Ասիր, էջ 304—305, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 203—204, վրաց ժամանակագրություն», էջ 56: Վերջինիս մեջ նշվում է, թե անցան Գերբենդով:

66 Հ. Լամբը նշում է, որ մոնղոլական այս բանակը, որն ուղարկվել էր եսրևզմաճ Մուհամմադին հետապնդելու, օրական անցնում էր 130 կմ ոչ պակաս (H. Lamb, նշվ. աշխ., էջ 109):

Նրանք լիովին կատարելով իրենց գլխավոր ծրագիրը, վերադարձան հայրենիք՝ անցած տարածքի երկրների մասին ամբողջական պատկերացմամբ: Նրանք իմացան, որ այնտեղ տիրող քաղաքական վիճակը միանգամայն նպաստավոր է մոտ ապագայում իրենց նվաճողական արշավանքները ձեռնարկելու համար:

Արշավանքի հետեանքով իրենց հերթին Անդրկովկասի ժողովուրդներն էլ հասկացան, թե ինչ ահեղ հակառակորդի հետ են գործ ունեցել: Անհրաժեշտ էր ստեղծել միասնական ճակատ, մի բան, որը տիրող ֆեոդալական մասնատվածության պայմաններում դժվար իրագործելի խնդիր էր: Առաջավոր Ասիային անհրաժեշտ էր այնպիսի հզոր վարչական, դիվանագիտական և ռազմական ունակություն ունեցող մի գործիչ, որը, ձիշտ հասկանալով ստեղծված քաղաքական կացությունը, կարողանար կազմակերպել այդ միասնական ճակատը:

Պատմական կարևոր նշանակություն ունեցող խնդիրը, ինչպես կտեսնենք, փորձեց իր վրա վերցնել Խորեզմշահ Ջալալ էդ Դինը, որին, սակայն, վերոհիշյալ հատկություններից բնորոշ էր ռազմական հմուտ ղորավարի ունակությունը:

3. ՄՈՆԳՈՒՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԶԱՎԱԼ Է՞՞ ԳԻՆԻ ԳԵՄ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԳԻ ՀԱԿԱՄՈՆՈՂԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ

Մոնղոլների հետախուզական արշավանքից ի վեր դրությունն Անդրկովկասում շարունակում էր մնալ բարդ:

1222 թ. աշնանը հայ-վրացական զինական ուժերը հարձակվեցին Առանի Բայլական քաղաքի վրա և սրի քաշեցին նրա բնակչությանը⁶⁷: 1223 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին փոխադարձ հարձակումներ էին տեղի ունենում Մուրբ Մարիի (Սուրմարիի) մասնեղական կառավարիչների և հայ-վրացական ուժերի միջև⁶⁸: Վերջիններս 1225 թ. հարձակ-

վեցին Գանձակի վրա, սակայն այն գրավել չկարողացան⁶⁹: Նույն թվին հայերն ու վրացիներն արշավեցին Ատրպատական⁷⁰, սակայն լսելով, որ Խորեզմի սուլթան Ջալալ էդ Դինը հասել է Մարաղա, փորձեցին հաշտություն կնքել Ատրպատականի տեր Ռազբեքի հետ, ասելով. «...եթե մեզ հետ չ'ամաձայնեք, ապա նախ քո երկիրը կգրավի, հետո մերը»⁷¹: Սակայն Ջալալ էդ Դինը կանխեց այդ⁷²:

Հայտնի է, որ Խորեզմշահ Մուհամմադի մահից հետո (1220 թ.) նրա որդիներից հենց Ջալալ էդ Դինն իր վրա վերցրեց հոր գործի շարունակությունը: Նա նպատակ ուներ նախ կանխել իր գլխավոր թշնամի մոնղոլներին, ապա վերականգնել Խորեզմի պետության վաղեմի դիրքերը⁷³: Այդ նպատակով Ջալալ էդ Դինը փորձեց ամբանալ չյուսիսարևմրտյան Իրանում և Անդրկովկասում: Սակայն իր ծրագրի իրականացման ճանապարհին նա թույլ տվեց կոպիտ սխալներ, որոնք էլ պայմանավորեցին վերոհիշյալ ծրագրի ձախողումը: Փոխանակ ռազմական մի դաշնակցություն ստեղծելու, Ջալալ էդ Դինը սկսեց ասպատակել այս ու այն երկիրը, անհանդուրժողական վերաբերմունք ցուցաբերեց քրիստոնյաների նկատմամբ, հանդամանքներ, որոնք անհնար էին դարձնում տարբեր երկրների գործակցությունը նրա հետ: Այս ընթացքում (1225—1231 թթ.) Խորեզմի սուլթանը, թուլացրեց և՛ իր, և՛ հարձակման ենթարկված երկրների ուժերը՝ կանխորոշելով մոնղոլական հետագա արշավանքների հաջողությունը: Իրավացի չէ Հ. Հ. Մանանդյանը, երբ գտնում է, թե Վրաստանը սխալ վարվեց Ջալալ էդ Դինի հետ պայմանագրի չկնքելով⁷⁴: Վրաստանն իրականում չէր կարող այդ րայլին դիմել, քանզի դա ոչ թե հաշտություն կլինեք, այլ պարզապես հնազանդություն օտար բռնակալին:

69 Նույն տեղում, էջ 317:

70 Նույն տեղում, էջ 319:

71 Նույն տեղում:

72 Նույն տեղում:

73 Հ. Հ. Մանանդյան, Գ, էջ 198—199, Հայ ժողովրդի պատմություն, 4, 3, Երևան, 1976, էջ 602—603:

74 Հ. Հ. Մանանդյան, Գ, էջ 200:

67 Իրն ալ Ասիր, էջ 311—312:

68 Նույն տեղում, էջ 312—313:

Ջարմաղանի գլխավորութեամբ՝ Ջալալ էդ Դինին հետապնդելու նպատակով կազմակերպված արշավանքի, այդ ընթացքում մղված հակամոնղոլական պայքարի և զբանից հետո էլ Անդրկովկասը մոնղոլների կողմից նվաճելու հարցերը քննարկելիս անհնար է շրջանցել Խորեզմշահ Ջալալ էդ Դինի գործունեությունը:

1225 թ. Ջալալ էդ Դինը գրավեց Ատրպատականը և վերջ տվեց Երտեղյանների վերջին ներկայացուցիչ Ուզբեքի իշխանությունը: Դրանից հետո նա սկսեց իր արշավանքներն Անդրկովկասի վրա⁷⁵: Հայ-վրացական ուժերն Իվանե ավաբեկի գլխավորությամբ 1225 թ. օգոստոսի վերջերին Գառնի գյուղաքաղաքի մոտ ճակատամարտ տվին Խորեզմշահին⁷⁶: Սակայն հայ-վրացական բանակը, որը զիրք էր գրավել բլրի վրա⁷⁷, չկարողացավ օգտագործել իր գերադասելի վիճակը՝ հապաղեց դիմել ռազմական գործողությունների, և Ջալալ էդ Դինը օգտվելով դրանից, վերադասավորելով ուժերը, մարտական գործողությունների նախաձեռնությունը վերցրեց իր ձեռքը⁷⁸: Իվանե ավաբեկը ախալցխացի Շալվա և Իվանե եղբայրների գլխավորությամբ 7000-ոց մի զորաբանակ ուղարկեց: Բռնկվեց թեժ ճակատամարտ⁷⁹: Սակայն մարտնչող կողմերի ուժերն անհավասար էին, իսկ հայ-վրացական հիմնական ուժերն այդպես էլ կռվի մեջ չմտան և պարտություն կրեցին: Շալվան գերեվարվեց, իսկ նրա եղ-

75 Ջալալ էդ Դինի՝ զեպի Անդրկովկաս կազմակերպված արշավանքների հանդամանալից պատմությունը շարադրել է Հ. Գ. Մարգարյանը (տե՛ս «Ջալալ էդ Դինի Հայաստան և Վրաստան կատարած արշավանքների պատմության շուրջ».—ՊԲՀ, 1981, № 4):

76 Գառնիի ճակատամարտի հանդամանալից քննությունը տվել է Հ. Գ. Մարգարյանը (տե՛ս «Գառնիի ճակատամարտի պատմության շուրջ», 129, 1982, № 3):

77 An-Nacavi, c. 156—157.

78 Նույն տեղում, էջ 157—158, Juvaini, II, p. 427:

79 Հավանաբար ճակատամարտի այս հատվածն է նկատի ունեցել Ղ. Հ. Բաբայանը, երբ նշել է, որ այն չափազանց համառ բնույթ է կրել, կարծիք, որը ժխտվել է Հ. Գ. Մարգարյանի կողմից (Գառնիի ճակատամարտի պատմության շուրջ, էջ 75):

րայր Իվանեն սպանվեց: Ինքը՝ ավաբեկը, 10 հոգու հետ միասին, մի կերպ փրկվեց, ապաստանելով Գեղի (Քեղի) ամրոցում⁸⁰:

Գառնիի ճակատամարտից հետո Ջալալ էդ Դինը գրավեց Դվինը⁸¹, ապա լսելով, որ Թավրիզում ապստամբություն

80 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 60—61, an-Nacavi, c. 158—159, երբ ալ Ասիր, էջ 321, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 225, Juvaini, II, էջ 427, Սաեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 339:

ճակատամարտում Իվանե ավաբեկի հրամանատարության ներքո գտնվող զորքերի բռնած զիրքը պատմաբանների կողմից տարբեր մեկնաբանություն է ենթարկվել: Ի. Ա. Ջավախիշվիլին անհավանական է համարել ավաբեկի գործողությունների նպատակադիր լինելը, ինչպես որ տեղեկացնում է վրաց ժամանակագիրը, բանի որ պարտության զեպքում հենց Իվանեն էր պատասխանատվություն կրելու: Անվանի գիտնականը վրաց ժամանակագրի «ասում են» արտահայտության հիման վրա կարծում էր, որ XIV դարում ապրած մատենագիրն օգտվել է հետագայում «բաղաբացիություն» ստացած վարկածից: Ի. Ա. Ջավախիշվիլին առավել հավանական է համարում, թե Իվանեն վճռական պահին չի կարողացել ճիշտ կողմնորոշվել և այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ պահին կռվի չի նետել իր հիմնական ուժերը (տե՛ս Գառնիի ճակատամարտի պատմության շուրջ, էջ 76):

Հ. Գ. Մարգարյանը գտնում է, որ Իվանեի գործողությունները նպատակադիր են եղել, պայմանավորված ախալցխացի իշխանների նկատմամբ սենեցած թշնամանքով՝ այնպես, ինչպես վրաց ժամանակագիրն է արձանագրել: Մյուս կողմից էլ, ըստ հետազոտողի, Իվանեն կարող էր իրեն այնքան ուժեղ համարել, որ անտեսեր Սաղոհուն (Գառնիի ճակատամարտի պատմության շուրջ, էջ 76—80):

Հարկ է նշել, որ դժվար է միանշանակ ձևով պաշտպանել տեսակետներից որևէ մեկը: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր տրամաբանական հիմքը: Թեև, այնուամենայնիվ, երկրորդ տեսակետի կողմնակիցներին հարկ կլինի պատասխանել մի հարցի կա. ինչո՞ւ նախահարձակներին նրա պատակադիր կերպով մարտի ուղարկելուց հետո Իվանե ավաբեկը հանդիստ կերպով չի հեռացել (իսկ դրա համար նա ժամանակ ուներ), այլ մնացել է տեղում և տվել հսկայական կորուստներ, ինքն անձամբ մազպուրծ մի կերպ փրկել իր կյանքը: Ինչևէ, մի բան պարզ է. ճակատամարտում Ջալալ էդ Դինի հաղթանակը բացատրվում է, գլխավորապես, հայ-վրացական զորքերի անկազմակերպ, չհամաձայնեցված գործողություններով:

81 an-Nacavi, c. 159.

է նախապատրաստվում, ետ դարձավ այնտեղ⁸²: Իսկ Անգլո-կովկասում նրա թողած զորամասը երեք ամիս շարունակ ասպատակ էր սփռում երկրամասով մեկ⁸³: Թավրիզից սուլթանն Անգրկովկաս ուղարկեց Ուր-խանին, որը գրավեց Գանձակը, Բալլականը և Շամքորը⁸⁴: Ինքը՝ Ջալալ էդ Դինը, անձամբ դնաց խոյ⁸⁵, որից հետո միայն մտավ կենտրոնական Հայաստան: Գերեզարված Շավա Ախալցխացին փորձեց յուրայիններին տեղեկացնել խորեզմշահի արշավանքի մասին, սակայն Նրասխ գետի մոտ Շավալայի նամակատարը բռնվեց, իսկ ախալցխացի իշխանը մահապատժի ենթարկվեց⁸⁶: Անցնելով Արարատյան դաշտավայրով՝ խորեզմշահը հասավ Փամբակի լեռնաշղթային, որտեղ բախվեց հայ-վրացական զորքերին, հաղթեց⁸⁷, ապա շարժվեց դեպի Լոռե, այնուհետև՝ Արիաբադ⁸⁸ ամրոցը:

1226 թ. մարտի սկզբին Ջալալ էդ Դինն արշավանք ձեռնարկեց Տիզիսի վրա: Նախապես մի ջոկատով անցավ հարձակման, սակայն շուտով դիմեց կեղծ նահանջի: Հայ-վրացական զորքերը հետապնդեցին հակառակորդին: Այդ ընթացքում Ջալալ էդ Դինի զորավարներից Ուր-խանն իր գործադրությունով թափանցեց հայ-վրացական զորքի թիկունքը: Իսկ խորեզմշահը միանալով իր հիմնական ուժերին շրջվեց և անցավ գրոհի: Հայ-վրացական ուժերն ընկան արցանի մեջ: Տիզիսի կայազորը, տեսնելով ստեղծված վիճակը, նետվեց գրոհի, սակայն հանդիպեց հակառակորդի նետաձիգների հարվածին⁸⁹: Ջալալ էդ Դինը հաղթեց և գրավեց

Տիզիսը տեղի մահմեդականների օժանդակությամբ⁹⁰: Քաղաքը կողոպտվեց, բնակչությունը սրի քաշվեց: Առանձնապես տուժեցին վրացիները, հայերն ու հրեաները⁹¹: Տիզիսի կառավարումը Ջալալ էդ Դինը հանձնեց իր վեզիր Շարաֆ ալ Մուլքին, որը շարունակեց շրջակա երկրամասերի ավերումը⁹²: Հիշքի 623 թ. (1226 թ.) շումադա Բ ամսին (30 մայիս—27 հունիս) խորեզմշահը լուր ստացավ, որ իր նախը (փոխանորդ) Բարախ Հաջիբը Քերմանում ապստամբել է⁹³: 17 օրվա ընթացքում Տիզիսից նա հասավ այնտեղ, սակայն կարողացավ ապստամբին հնազանդեցնել և օգոստոսի վերջերին՝ սեպտեմբերին⁹⁴ վերադարձավ Տիզիս⁹⁵, այնտեղից էլ սկսեց ասպատակ սփռել տարբեր կողմերի վրա⁹⁶: Նա արշավեց Անի ու պաշարեց այն, իսկ գերբի մի մասն ուղարկեց Կարս⁹⁷: խորեզմշահի վերոհիշյալ քաղաքները գրավելու փորձերը մնացին ապարդյուն, քանզի տեղի բնակչությունը համատեքեն պաշտպանվում էր և չէր հանձնվում: Ջալալ էդ Դինը շկարողանալով հասնել իր նպատակին, հոկտեմբեր ամսին պաշարող զորքեր թողնելով, վերադարձավ Տիզիս ու արշավանքի մեկնեց դեպի Աբխազիա: 10 օր շարունակ նա կողոպտեց, հրկիզեց նշված երկրամասը և վերադարձավ Տիզիս⁹⁸: Ապա նա արշավեց իլաթի վրա: 1226 թ. նոյեմբերի 8-ից մինչև դեկտեմբերի 14-ը խորեզմշահը համառմարտերով փորձեց գրավել քաղաքը, սակայն իլաթի բնակ-

90 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 64, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 220:

91 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 226, Ժամանակագրություն տեառն Միխայելի Ասորույ պատրիարքի, Յերուսաղեմ, 1871, էջ 523, «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 64—65, Իբն ալ Ասիր, էջ 324:

92 Juvaini, II, էջ 432, an-Hacavi, c. 169; «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 66:

93 Juvaini, II, էջ 433, Իբն ալ Ասիր, էջ 326, an-Hacavi, c. 168.

94 Իբն ալ Ասիր, էջ 328:

95 Նույն տեղում, էջ 327:

96 an-Hacavi, c. 171.

97 Իբն ալ Ասիր, էջ 328:

98 Նույն տեղում, էջ 328—329:

82 Juvaini, II, էջ 428, Իբն ալ Ասիր, էջ 321—322:

83 an-Hacavi, c. 160—161.

84 Նույն տեղում, էջ 161—163:

85 Նույն տեղում, էջ 164:

86 Նույն տեղում, էջ 167:

87 Juvaini, II, էջ 430: Իբն ալ Ասիր, էջ 323:

88 Juvaini, II, էջ 430—431:

89 Juvaini, II, էջ 431—432, Իբն ալ Ասիր, էջ 323—324, an-Hacavi, c. 167—168.

շուժյուներ հերոսաբար պաշտպանվեց, և Զալալ էդ Դինը ստիպված եղավ ձեռնունայն հեռանալ այնտեղից⁹⁹: Նա արշավեց Ատրպատական և ջախջախեց Իվաչի թուրքմեններին, որոնք իր բացակայությանը մտել էին նշված երկրամասն ու սպանում էին թավրիզին¹⁰⁰: Ապա արշավեց իսմաչլիական աղանդավորների դեմ, որոնց ֆիզախները Գանձակում սպանել էին Ուր-խանին¹⁰¹:

Այս ժամանակամիջոցում, երբ Զալալ էդ Դինը բացակայում էր Անդրկովկասից, հայ-վրացական զորքերը 1227 թ. մարտին հարձակվեցին Տիգրիսի վրա և գրավեցին այն¹⁰²: Իսկ հաղթական Պոռշ իշխանը մտավ Գվին¹⁰³: Սակայն երկու դեպքում էլ շուտով հայ-վրացական զորքերը ստիպված էին թողնել գրանք, քանզի Զալալ էդ Դինը մեծ զորքով վերադառնում էր Տիգրիս¹⁰⁴:

1227—1228 թվականներին Գանձակի ուղղությանը բազմաթիվ հարձակումներ գործեց Վահրամ Գագեցին, մեծ անհանգստություն պատճառելով խորեզմցիներին¹⁰⁵: 1227 թ. գարնանը հայ-վրացական զորքերը պաշարեցին Շաքին ու Կապաղակը, և միայն Զալալ էդ Դինի Գանձակ վերադարձը ստիպեց նրանց հեռանալ այնտեղից¹⁰⁶: Սակայն այդ բոլորը ինչպես երևում է, լրջորեն չեն անհանգստացրել խորեզմշահին, որը Մուղան վերադառնալուց հետո երկրորդ անգամ շարժվեց իրաթի վրա: Այս անգամ նա շպաշարեց քաղաքը, այլ բավարարվեց Մշո դաշտը, Տողատափը, Գութաղը, Խարրերը և շրջակա գավառներն ասպատակելով:

99 Նույն տեղում, էջ 329—330: Աբուլ-Ֆիդան նույններ-դեկտեմբեր ամիսներին իրաթի երկու պաշարում է նշում (Արաբական աղբյուրները, էջ 230—231):

100 Իբն ալ Ասիր, էջ 330—331, *an-Nacavi*, c. 172.

101 *an-Nacavi*, c. 178—179; Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 226—227:

102 *an-Nacavi*, c. 172; Իբն ալ Ասիր, էջ 333:

103 Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 66:

104 Իբն ալ-Ասիր, էջ 334, *an-Nacavi*, c. 193.

105 *an-Nacavi*, c. 226.

106 Նույն տեղում, էջ 193:

այսպ վերահաս ձմռան պատճառով այնտեղից հեռացավ Ատրպատական¹⁰⁷:

1228 թ. օգոստոսի 25-ին Իսպահանի մոտ Զալալ էդ Դինը պարտության մատնեց մոնղոլական զորքերին¹⁰⁸:

1229 թ. գարնանը հայ-վրացական ղինական ուժերը Բատտախ լճի մոտ գիշերով հարձակվեցին և կոտորեցին Կոչ-Արա Գյուկ-խանի հրամանատարության տակ գտնվող խորեզմցիների զորքը, որը մինչև այդ գրավել ու կոտորվել էր Լոռեն¹⁰⁹: Սակայն խորեզմշահի հիմնական ուժերի և հայ-վրացական (նաև սրանց միացած հարևան երկրներին) զորքերի միջև վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Մին-գորի կողմած վայրում¹¹⁰: Շնորհիվ այն բանի, որ ճակատամարտի սկզբում Զալալ էդ Դինն իր կողմը գրավեց Ղիշաղական 20000-ոց բանակը, կարողացավ մարտի ելքը որոշել իր օգտին¹¹¹:

Մինգորիի ճակատամարտից հետո խորեզմշահը շարժվեց դեպի Լոռե և ազատեց այնտեղ գերություն մեջ գտնվող շուրաչիներին: Ապա առաջ ընթացավ դեպի Վահրամ Գագեցու տիրույթը: Նախ գրավեց Շաքքան բերդը, այնուհետև՝ Ալիաբադ ամրոցը: Դրանից հետո նա արշավեց դեպի Գագ և Գավազին ամրոցները, որտեղ հանդիպեց համառ դիմադրության: Երեք ամիս պաշարելուց հետո նա մեծ գումարներ ստանալով հեռացավ այնտեղից¹¹²:

Դրանից հետո, 1229 թ. ամռանը, Զալալ էդ Դինը ձեռնարկեց երրորդ արշավանքը դեպի իրաթ: Քաղաքը պա-

107 Իբն ալ Ասիր, էջ 336—337, *Juvaini*, II, էջ 435—436, *an-Nacavi*, c. 216—217; Սամվել Անեցի, էջ 149, Արաբական աղբյուրները, էջ 231, Զալալ էդ Դինի Հայաստան և Վրաստան կատարած արշավանքները, էջ 132:

108 *an-Nacavi*, c. 193.

109 Նույն տեղում, էջ 224:

110 *Juvaini*, II, էջ 439, *Рашид ад-Дин*, II, c. 28; *an-Nacavi*, c. 224—225. Վրաց ժամանակագիրը ճակատամարտը նշում է Բոնիսի մոտ («Վրաց ժամանակագրություն», էջ 70):

111 *Juvaini*, II, էջ 438—439, «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 70, *an-Nacavi*, c. 224—225; *Рашид ад-Дин*, II, c. 28.

112 *an-Nacavi*, c. 224—226.

շարվեց և, ըստ Զուվեյնիի, գրավվեց 10 ամսվա, իսկ ըստ Իբն ալ Ասիրի՝ 8-ամսյա համառ պայքարից հետո¹¹³:

Վերոհիշյալ ղեկաբերը ծայրաստիճան յարեցին հակասությունները մի կողմից խալիֆի տեր Մելիք Աշրաֆի ու Իկոնիայի սուլթան Քեյ-Կուբադի և մյուս կողմից Զալալ էդ Դինի միջև: Ի վերջո, 1230 թ. օգոստոսի 13-ին, Յասի Զիմանում հակառակորդ կողմերի միջև տեղի ունեցած հակատամարտն ավարտվեց խորեզմշահի պարտությունով¹¹⁴: Գրանից հետո վերջինս գնաց խալիֆ, ապա՝ Խոյ, որտեղ հասու եղավ Չարմաղանի արշավանքի մասին¹¹⁵:

Զալալ էդ Դինի բազմամյա ասպատակությունները Անդրկովկասի համար ծանր հետևանքներ ունեցան: Նրանք ջլատեցին և թուլացրին տեղական ուժերը: Կ. Մարքսի՝ Զալալ էդ Դինի մղած կոիվներին տված այն բնութագրերը, թե «այդ մարտերում մոնղոլների օգտին Ասիայում ոչնչանում էին մահմեդականների գլխավոր ուժերը»¹¹⁶, կարելի է վերագրել նաև Հայաստանին ու Անդրկովկասին: Մեծ ավերածություն ենթարկվեց երկրամասը, թուլացան նրա տնտեսական և ռազմական կարողությունները: Գրանք վատ անդրադարձան նաև երկրի սոցիալական տեղաշարժերի վրա¹¹⁷ և որոշ շափով պայմանավորեցին մոնղոլներին ցույց տված թույլ դիմադրությունը:

Մոնղոլիայում, ուր ուշի ուշով հետևում էին այդ անցքերին, լավ էին հասկանում, որ Առաջավոր Ասիան նվաճելու ձանապարհին գլխավոր խոչընդոտը խորեզմի պետու-

թյանն է: Ուստի առաջին հերթին անհրաժեշտ էր հաղթահարել այդ արգելքը: Դեռևս Չինգիզ խանի օրոք մոնղոլներն այդ ուղղությամբ որոշակի քայլեր էին կատարել¹¹⁸: Այդ նրպատակով էր, որ նրանք 1227 թ. մեծ զորք ուղարկեցին ղեկի Իրան¹¹⁹: Մական 1228 թ. օգոստոսի 25-ին, ինչպես արդեն նշվել է, Իսպահանի մոտ Զալալ էդ Դինը պարտության մատնեց մոնղոլական բանակը:

1229 թ. իշխանություն գլուխ անցնելուց հետո Ուզեդեյը (1229—1241 թթ.), համոզվելով, որ առկա ուժերով ոչնչի հասնի, 1230 թ. Չարմաղանի գլխավորությամբ մի նոր բանակ ուղարկեց Զալալ էդ Դինի դեմ¹²⁰:

Չարմաղանի Իրան մտնելուց հետո (1230 թ.) Զալալ էդ Դինը լուր ուղարկեց Միրքայի ու Ռումի սուլթաններին և տեղեկացրեց մոնղոլական նոր ու հզոր բանակի գալստյան մասին¹²¹: Ապա նա փախավ Բիշքին, Առան, Մուղանի դաշտավայր: Մոնղոլ զորահրամանատարը զորքեր ուղարկեց սուլթանին հետապնդելու համար, իսկ վերջինս, լսելով այդ մասին, շարժվեց դեպի Կապան¹²²:

Մուհամմադ ան Նասավին նշում է, թե մոնղոլներն ինչ ավերածություններ էին գործել Խոյում: Այդտեղ հավաքված շատ փախստականներ Հայաստանի և Ատրպատականի քաղաքներից էին և հեռացան, Բերկերի լեռները¹²³:

Մոնղոլները խորեզմշահի ճամբարը լքված գտնելով վերադարձան¹²⁴, իսկ Զալալ էդ Դինը 1230/31 թ. ձմեռն անցկացրեց Ուրմին և Ուշնույե վայրերում: Հաջորդ տարում

¹¹³ Juvaini, II, էջ 443—444, Իբն ալ Ասիր, էջ 338—339:

¹¹⁴ Իբն ալ Ասիր, էջ 339—340, an-Nasavi, с. 256—257; Juvaini, II, էջ 450—451:

¹¹⁵ Juvaini, II, էջ 451—452, Իբն ալ Ասիր, էջ 340, Рашид ад-Дин, II, с. 30.

¹¹⁶ К. Маркс. От возникновения хорезмского государства до появления в Малой Азии турок-османов.—Архив Маркса и Энгельса, т. V, с. 222.

¹¹⁷ Sh'u Z. F. Մարգարյան, Զալալ էդ Դինի Հայաստան և Վրաստան կատարած արշավանքների պատմության շուրջ, էջ 135:

¹¹⁸ С. А. Козин. Сокровенное сказание, I, с. 189—190.

¹¹⁹ an-Nasavi, с. 181—186.

¹²⁰ Juvaini, I, p. 190; Хондемир, с. 35; R. Grousset, L'Empire Mongol, p. 228.

¹²¹ Juvaini, II, p. 452; Рашид ад-Дин, II, с. 30.

¹²² Juvaini, II, p. 453; Рашид ад-Дин, II, с. 30.

¹²³ И. П. Петрушевский. Новый персидский источник по истории монгольского нашествия.—Вопросы истории, 1946, II № 11—12, с. 124.

¹²⁴ Juvaini, II, էջ 453:

Չարմազանը Նայմասին և մի քանի ուրիշ էմիրների ուղարկեց Ջալալ էդ Դինին հետապնդելու¹²⁵: Վերջինս Ատրպատականից հեռացավ Խլաթ¹²⁶, հետո Ամիդ և սպանվեց այգտեղ 1231 թ. օգոստոսի կեսերին¹²⁷:

Իբն ալ Ասիրի վկայությունն համաձայն՝ մոնղոլները կողոպտեցին Ամիդի, Արծնի ու Մայաֆարկին-Տիգրանակերտի շրջակայքը, ապա գնացին Սղերդ, որի բնակչությունը, սակայն, համառ դիմադրություն ցույց տվեց նրանց¹²⁸: Տեսնելով, որ շեն կարողանում ուժով գրավել Սղերդը, մոնղոլները դիմեցին խորամանկության. երաշխավորեցին տեղական բնակչության ապահովությունը: Ապա անարգել խուժեցին քաղաք, սրի քաղեցին բնակչության մեծ մասին¹²⁹: Սղերդի պաշտպանների հերոսական պայքարը տևել է 5 օր: Նրանց տված զոհերի թիվն, ըստ Իբն ալ-Ասիրի, հասնում էր 15000 մարդու¹³⁰: Դրանից հետո մոնղոլները շարժվեցին Քանզա, որի բնակչությունն էլ արժանացավ նույն ճակատագրին, ինչ որ Սղերդին¹³¹: Ապա նրանք անցան Կուրայ-շինների կիրճը, կոտորեցին տեղի համանուն ցեղի քրդերին, որոնք համառ դիմադրություն էին ցույց տվել և զգալի կորուստներ պատճառել հակառակորդին: Ի վերջո մոնղոլները հեռացան այնտեղից առանց իրենց նպատակին հասնելու¹³²: Այնուհետև նրանք ասպատակեցին դեպի Մարդին, Մծբին, Մինչար, Խաբուր, Արաբան և կողոպտելով նշված վայրերը ետ դարձան Ամիդ¹³³:

Անանուն Եդեսացին, նկարագրելով այս անցքերը, վրկայում է, որ մոնղոլները, Ջալալ էդ Դինին հաղթելուց հե-

125 Рашид ад-Дин, II, с. 30.

126 Իբն ալ Ասիր, էջ 343:

127 ан-Насаби, с. 295—296; Шейн Һаск R. Grousset, L'Empire des steppes, p. 326.

128 Իբն ալ Ասիր, էջ 344:

129 նույն տեղում:

130 նույն տեղում:

131 նույն տեղում:

132 նույն տեղում, էջ 344—345:

133 նույն տեղում, էջ 345:

տո, համոզված լինելով, որ Խառանի, Ամիդի, Մարդինի, Մայաֆարկինի ու Մոսուլի տերերը ի վիճակի չեն դիմադրելու իրենց, նույն տարում (1231 թ.—Շ. Ա.) բանակեցին Մայաֆարկինի մոտ և սկսեցին թափանցել վերոհիշյալ քաղաքների շրջանները: Սրի քաղեցով բնակչությանը և այլ ոճիրներ գործելով, նրանք մեծ ավարով ետ դարձան այնտեղից¹³⁴: Իբն ալ Ասիրը վկայում է այսքանից հետո Քաղեշի հայ բնակչության՝ մոնղոլներին ցույց տված դիմադրության մասին¹³⁵: Մոնղոլների դեմ հնարավոր էր պայքարել: Այդ բանը հաստատում է Իբն ալ Ասիրը՝ հազորդելով, թե Քաղեշի բնակիչներից մեկը պատմել է, որ եթե ունենաճին թեկուզ հինգհարյուր ձիավոր, մոնղոլներից ոչ մեկը չէր փրկվի, քանզի վայրը լեռնային էր, ճանապարհն էլ նեղ¹³⁶:

Իբն ալ Ասիրի ասելով թշնամուն համառ դիմադրություն է ցույց տվել նաև Բերկրի բնակչությունը: Մոնղոլները մեծ ճիգերի գնով այնուամենայնիվ գրավեցին քաղաքը և կոտորեցին նրա բնակչությանը¹³⁷: Բերկրից մոնղոլները շարժվեցին դեպի Արճեշ¹³⁸, որի բնակչությունն էլ արժանացավ այն ճակատագրին, ինչ որ Բերկրին¹³⁹: Այդ իրադարձությունները տեղի են ունեցել 1231 թ. աշնանը¹⁴⁰:

Վրաց ժամանակագիրը, անդրադառնալով այս անցքերին, իր հերթին տեղեկացնում է, որ Ջալալ էդ Դինի մահից հետո մոնղոլները ավերեցին Խլաթն ու Վաղարշակերտը¹⁴¹:

1231 թ. հիշատակարաններից մեկում կարդում ենք, որ մոնղոլները փախուստի մատնելով Պարսկաց թագավորին (նկատի ունի Ջալալ էդ Դինին), ավերեցին Պարսկաստանը

134 Անանուն Եդեսացի, էջ 185:

135 Իբն ալ Ասիր, էջ 345:

136 նույն տեղում:

137 նույն տեղում:

138 նույն տեղում:

139 նույն տեղում, էջ 345—346:

140 նույն տեղում, էջ 346:

141 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 72:

և գնացին մինչ Եդեսիա ու Սամոսատ և կոտորեցին նրանց բնակչութեան մի մասը¹⁴²։

Արուլ-Ֆրդաչի տեղեկութեան համաձայն Ջալալ էդ Գի-նին պարտութեան մատենալուց հետո մոնղոլները մարտերով առաջացան մինչև Եփրատ, ապա արշավեցին Գիարեբքիր և Ջազիրա, ավեր ու սպանեց գործելով¹⁴³։

Այնուհետև նրանք վերադարձան Ատրպատական, որի բնակչությունը հնազանդություն հայտնեց՝ տալով մոնղոլ-ների պահանջած դրամը¹⁴⁴։ Ապա մոնղոլներն եկան և հաստատվեցին Մուղանի բարերեր դաշտավայրում¹⁴⁵։ 1232 թ. վաղ գարնանը նրանք շարժվեցին դեպի հյուսիս-արևմուտք և պաշարեցին Գանձակը։ Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդումից պարզ է դառնում, որ քաղաքի գրավումը մոնղոլների համար դժուրին չի եղել, նրա բնակչությունը դիմադրություն է ցույց տվել թշնամուն։ Սակայն գանձակեցիները, համոզվելով, որ քաղաքը փաստորեն գրավվել է թշնամու կողմից և փրկության որևէ ելք այլևս չկա, հրդեհեցին իրենց տները, որպեսզի ունեցվածքը հակառակորդին ավար չմնա։ Այդ հանգամանքն ավելի բոբրոքեց մոնղոլներին, որոնք թափանցելով քաղաք ողջ բնակչությանը սրի քաշեցին շինակելով անգամ կանանց ու երեխաներին¹⁴⁶։ Պատմիչը շարունակում է. «Եւ ոչ ոք զերծաւ ի նոցանէ, բայց սակաւ գունդ մի զօրու՝ վառնալք զինու և ամենայն պատրաստութեամբ, պատանեցին զմի կողմ պարսպին ի գիշերի, և գնացին փախըստական. և այլ սակաւ ինչ սինլըորք, զորս պահեցին և խոշտանգեցին՝ ցուցանել զգանձսն ուր պահեալ իցեն։ Ապա զոմանս սպանին, և զկէսն գերի վարեցին և ինքեանք բրեցին զայրեալ տունսն և հանին զորս գտին թաքուցեալ։ Եւ զայս արարեալ զաւուրս բազումս՝ ի բաց գնացին»¹⁴⁷։

142 Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք, Ա, էջ 878, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 175։

143 Տե՛ս Արարական աղբյուրները, էջ 233։

144 Իրն ալ Ասիր, էջ 346, «Վրաց ժամանակագրություն, էջ 72։

145 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 234—235։

146 Նույն տեղում, էջ 236։

147 Նույն տեղում, էջ 236—237։

Գանձակը մոնղոլները գրավեցին 1232 թ. վաղ գարնա-նը¹⁴⁸։

Գրանից հետո մոնղոլները շարունակեցին իրենց ասպատակություններն այլ վայրերում։ Համաձայն Անանուն Եղևատցու վկայության, նրանք նույն 1232 թ. դարձյալ, արշավեցին այն վայրերը, որտեղ եղել էին մեկ տարի առաջ։ Խոսքը վերաբերում է Խառանին, Ամրդին, Մարդինին, Մըծրինին, Մայաֆարկինին և Մոսուլին։ Մոնղոլները գրավեցին Մծքինը, ապա Սղերդը և մեծ ավարով հեռացան¹⁴⁹։

Ամփոփելով պետք է նշենք, որ Չարմաղանի այս արշավանքը ևս լիովին արգարացրեց մոնղոլների ակնկալքները. ջախջախվեց ու վերացվեց Խոթեզմի սուլթան Ջալալ էդ Գինը, էլ ավելի թուլացան հարձակման ենթակա երկրների և մասնավորապես հայերի ուժերը։ Չնայած առանձին վայրերում թշնամուն ցույց տրվեց համառ դիմադրություն, այսուհանդերձ, դա չէր կարող կասեցնել նրա հաջողությունները ընթացքը։ Մոնղոլներն Անդրկովկասում նույնիսկ չհանդիպեցին այնպիսի դիմադրության, ինչպես 10 տարի առաջ։ Առանձնապես սկզբը գրվեց մոնղոլական տիրապետությանը։ Անդրկովկասը գտնվում էր այնպիսի վիճակում, երբ օրակարգի հարց էր դարձել նրա վերջնական նվաճումն ու թափարմանը մոնղոլների տիրապետության հաստատումը։

148 ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 183, Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք, Ա, էջ 883, Մանր ժամանակագրություններ, Ա, էջ 392։

Որոշ պատմաբաններ՝ Ա. Գ. Գալստյանը Զ. Մ. Բունիաթովը, Յու. Մ. Սիրաբուլիձեն և այլք, շարունակելով հենվել Վարդան Արևելցու, մի հիշատակության վրա (Վարդան Արևելցի, էջ 144) պնդում են, թե Գանձակը գրավվել է 1235 թ. (տե՛ս А. Г. Галстян. Завоевание Армении, с. 166—170; З. М. Бунятов. Государство атабеков Азербайджана (1136—1225 годы). Баку, 1978, с. 136—137; Ю. М. Сухарулидзе, ելզ. աշխ., էջ 21)։ Սակայն, դեռևս Զ. Մ. Մանանդյանը և Գ. Հովսեփյանը իրավացիորեն նշել են, որ Վարդան Արևելցու տեղեկությունը թուրիմացություն է, և Գանձակը մոնղոլների կողմից գրավվել է 1232 թ. (Զ. Մ. Մանանդյան, Գ, էջ 463—464, Գ. Հովսեփյան, Խաղրակյանք, էջ 89)։

149 Անանուն Ռեբագի, էջ 185։

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԹԱԹԱՐ-ՄՈՆՂՈՂԱԿԱՆ ԼՄԻ ԳԵՄ
ԿՈՒՍԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ
(1236—1256 թթ.)

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ ԹԱԹԱՐ-ՄՈՆՂՈՂԱԿԱՆ ԿՈՂՄԵՅ

Թեև Զեբեյի ու Սուբեղեյի, ինչպես նաև Զարմաղանի արշավանքները Անդրկովկասը նվաճելու նպատակներ չէին հետապնդում, այնուամենայնիվ, դրանք կարևոր էտապ էին այդ ճանապարհին և կարելի է ասել՝ դրա նախապատրաստումն ու նախերգանքն էին: Իսկ Անդրկովկասն այդ ընթացքում (1220—1235 թթ.) լուրջ հարվածներ էր ստացել ոչ միայն մոնղոլներից, այլև Զալալ էդ Դինի 7-ամյա արշավանքներից: Թուլացել էր վրացական թագավորության տնտեսական և ռազմական հզորությունը, սրվել ու խորացել էին միջֆեոդալական ներդասային և միջդասակարգային հակասությունները: Վրացական թագավորության կառավարումն անցել էր Ռուսուղան թագուհու (1222—1245 թթ.) ձեռքը, որն ի վիճակի չէր համախմբել երկրի ավատական ուժերը: Դեռ ավելին, գահի օրինական ժառանգին՝ Գեորգի կաշայի որդի Դավթին, մեկուսացնելով և իր որդի Դավթին 1236 թ. թագավոր օծելով նա խորացրեց միջավատական հակասությունները:

Իրենց նշանակությունը զգալիորեն կորցրել էին թագավորության կարևոր պաշտոնները՝ աթաբեկությունն ու մանդատարթ-ուխուցեսությունը, որոնք դեռևս գտնվում էին Զաքարյանների ձեռքում: Եվ հասկանալի է, որ մոնղոլական

նվաճողական արշավանքների նախօրյակին երկրամասը թուլացած էր, այն պատրաստ չէր ահեղ թշնամուն լուրջ դիմադրություն ցույց տալու: Ինչպես ժամանակի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին է նշում, «...ոչ էին կարող զդէմ ունել անհնարին բբոյն, վասն այսորիկ անձնապահ եղեն ամենրևան՝ գայթակղեալք յամրոցս, ուր և կարացին»¹: Մինչդեռ միասնական ճակատով պայքարը կարող էր լինել թաթար-մոնղոլ նվաճողների դեմ հաղթանակի միակ գրավականը: Դա լավ էր հասկացել Պլանո Կարպինին. «...եթե քրիստոնյաները,— գրում է նա,— ուզում են իրենց կյանքը, երկիրն ու կրոնն ապահովել, ապա հարկ է, որ նրանց թագավորները, իշխանները, բարոնները և շրջանների ղեկավարները միավորվեն և միահամուռ նրանց (իմա՝ մոնղոլների—Հ. Ս.) դեմ մարտի դուրս գան»²:

1235 թ. Ուզեղեյի կողմից հրավիրված համամոնղոլական դուռույթայր որոշեց արագացնել դեռևս չնվաճված տարածքներին տիրելու միջոցառումները: Խոսքը վերաբերում էր Ռուսիային և առհասարակ ողջ Արևելյան Եվրոպային, ինչպես նաև՝ Անդրկովկասին: Մեծ խանի հրամանով Զարմաղանին օգնություն ուղարկվեցին Օգոտուրն ու Մունկեսունը³:

Ղուռույթայի որոշման համաձայն, 1236 թ. ամռանը Զարմաղանի բանակը Մուղանի կողմից ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի և Վրաստանի նվաճման գործին: Մոնղոլ զորավարները վիճակահանության միմյանց միջև տարբեր իշխանությունները բաժանելով⁴, սկսեցին իրենց ավերիչ արշավանքները:

1 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 238: Հմմտ. նաև «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 74:

2 «Путешествия в восточные страны Плато Карпини и Рубрика», с. 61.

3 С. А. Козин. Сокровенное сказание, I, с. 191.

4 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 237—238:

Ըստ Կիրակոսի՝ դեռևս այն ժամանակ, երբ մոնղոլները բանակել էին Մուղանում, Մուլար նոյինը սակավաթիվ մի զորաջոկատ ուղարկեց Վահրամ Գազեցու տիրույթի ծայր արևելքում գտնվող առևտրատնտեսական և ռազմասարատեղեկական կարևոր նշանակություն ունեցող Շամքոր քաղաքը գրավելու համար⁵: Շամքորի բնակչությունը, օգնություն խնդրանքով դիմեց Վահրամ Գազեցուն և նրա որդի Ազբուղային՝ հայտնելով, որ մոնղոլները չիտքաթիվ են: Սակայն Վահրամ Գազեցին չընդառաջեց շամքորցիներին խրնդրանքին և որդուն էլ խորհուրդ տվեց նույնպես վարվել, քանզի տեղեկացել էր, որ մոնղոլները բազմաթիվ են⁶: Գազի իշխանը քաղաքացիներին էլ կարգադրեց չմարտնչել⁷: Գրականության մեջ Վահրամ Գազեցու այս քայլը որակվել է որպես դավաճանություն⁸: Սակայն, դա ոչ թե դավաճանություն էր, այլ ինչպես Շամքորը, այնպես էլ իր երկիրը (Գազը) մոնղոլների ավերածություններից զերծ պահելու նպատակ հետապնդող քայլ⁹: Վահրամ Գազեցին այդպես վարվեց քանզի տեղեկացել էր, որ Ռուսուզան թագուհին մոնղոլների գալուստն իմանալով, լքել էր Տփղիսը և փախել Քուսթայի¹⁰: Հետևաբար միասնական պայքարի մասին խոսք չի կարող, իսկ միայն իր ուժերով Վահրամը ի վիճակի չէր պայքարել մոնղոլների դեմ: Հետևաբար դիմադրությունն, ըստ նրա, անիմաստ էր և տեղիք էր տալու ավերածությունների ու կոտորածների: Կիրակոսը վկայում է, որ մոնղոլների թիվը գնալով ավելանում էր. «Իսկ զօրք

5 նույն տեղում, էջ 241—242:

6 նույն տեղում, էջ 242:

7 նույն տեղում:

8 История Азербайджана. Баку, 1958, т. I, с. 177—178; История Грузии, I, с. 227, 228.

9 Ա. Շաննազարյան, Վահրամյանների իշխանությունը մոնղոլների փրկապետության օրոք, էջ 30—31:

10 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 73:

Հարկ է նշել, որ Ռուսուզան թագուհու փախուստն Արևմտյան Վրաստան և միասնական պայքարի բացակայությունը Յու. Մ. Սիխարուլիձեն բացատրում է թագուհու կողմից ընդունված հատուկ տակտիկայով, յու-

այլազգեացն օր ըստ օրէ առաւելուին ի թիւն, մինչև եկն զլիսաւորն իրեանց, զոր Մուլար կոչէին...»¹¹:

Չնայած Վահրամ իշխանի որոշմանը, Շամքորի բնակչությունը այդուհանդերձ որոշեց պայքարի ելնել թշնամու դեմ, կռվել ու զոհվել հանուն ազատություն: Մուլար նոյինի հրամանով մոնղոլները քաղաքի պարսպի շուրջը գտնվող խրամատները լցրին փայտով ու ծղոտով, որպեսզի հեշտությունները ելնեն պարիսպների վրա: Սակայն շամքորցիները զիշերը հրդեհեցին խրամատներում լցրած փայտն ու ծղոտը: Հաջորդ առավոտյան Մուլար նոյինը այդ բանին ակահատես լինելով, հրամայեց փոսը հողով լցնել: Այդպես էլ արեցին և մոնղոլներին հաջողվեց գրավել քաղաքը¹², որից հետո հարձակվեցին Վահրամ Գազեցու տիրույթի մյուս բերդերի ու ամրոցների վրա: Կիրակոսը հաղորդում է. «եկին ամենայն աղիսին իրեանց ի Տաւուշ, ի Կածարեթ, և ի Նոր բերդն, և ի Գադ, և որ շուրջ գնոքօք, և ի նեղ արկնալ պաշարեցին զնոսա»¹³: Նրանք գրավեցին Տերունականը, Երգեվանը, Մածնաբերդը¹⁴, Գավազինը, Գազի նշանավոր ամրոցը¹⁵: Գարգման, Չարեք և Գետաբակ գնաց Ատաղա նոյինը¹⁶: Անդրադառնալով այս դեպքերին, Գրիգոր պատմիչը գրում է. «առին զառաջինն զՇամքոր ... առին զՈւզամ,

յաքանչևոր ամրոց, քաղաք կամ էլ բնակավայր ինքն առանձին պետք է պայքարեր թշնամու դեմ: Ստեղծված պայմաններում, ըստ հեղինակի, այլ կը չկար: (Ю. М. Сухарьлидзе, նշվ. աշխ., էջ 22): Բայց ռազմական զործողությունների հետագա ընթացքը չի հաստատում հետազոտողի ենթադրությունը: Իրականում միջֆեոդալական հակասությունների և Զալալ կո Գիւնի յոթնամյա արշավանքների ծանր հետևանքներով հնարավոր չէր և երկիրն էլ պատրաստ չէր միասնական պայքարի: Ռուսուզանին դեմ էին շատ ֆեոդալներ: Ստեղծված պայմաններում փաստորեն երկիրն անպատրաստ էր ընդդիմակայելու մոնղոլներին, և ամեն մեկն ապավինել էր իր ճակատագրին:

11 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 242:

12 նույն տեղում:

13 նույն տեղում,

14 նույն տեղում:

15 Վարդան Արևելյի, էջ 145:

16 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 243:

զՔարհերձ, զՏերևեն (զՏերունական) զմեծ զղեկն թագաւորանիստ. զԳարդման, զԵրզնանքն, զՄածնաբերդ, ... զՏաւուշ»¹⁷: Վարդանի վկայութեան համաձայն, մոնղոլները գրավեցին և «...այլ ամրոցս և զգեօղս և զազարակս. ամենեքեան տուեալ լինէին ի ձեռս նոցա...»¹⁸: Վահրամ Գագեցիին իր որդի Աղբուղայի հետ միասին Գարդմանից հեռացել և գնացել էր Քուլթայիս¹⁹:

Երբ մոնղոլներն սկսել էին իրենց հարձակումները, այդ ժամանակ Տավուշ բերդի հարավային կողմում՝ Լորուտ գյուղի գիմաց, Վանական վարդապետն էր իր աշակերտների հետ մնում քարայրում ու մի եկեղեցում: Մոնղոլական արշավանքների պատճառով շրջակա գյուղերից մեծ քանակութեամբ մարդիկ ապաստանեցին այդ վայրում: Մոնղոլները շուտով պաշարեցին այս ապաստարանը: Ամառային տապի, շրի խիստ կարիքի պատճառով, տեսնելով, որ փրկութեան ելք չկա, Վանական վարդապետը Մարկոս և Սոսթենես քահանաների հետ միասին իջան թշնամու մոտ՝ բանակեցուցին Վերջիններս հարց ու փորձ արեցին Վահրամ Գագեցու, նրա բերդի մասին և խոսք տվեցին շինասել բնակչութեանը: Վանականն իր աշակերտների հետ, որոնց թվում նաև Կիրակոսն էր, գերեզարկեցին: Վարդապետին հետագայում հայերը փրկագնով ազատեցին, իսկ Կիրակոսին հաջողվեց գիշերով փախչել և վերադառնալ թշնամու կողմից մինչ այդ ավերված ու հրդեհված Գետիկի վանքը²⁰:

Մոնղոլ զորավարներից Չաղաթայ նոյինին վիճակահանութեամբ բաժին էր ընկել Լոռե ամրոցն ու նրա շուրջն ընկած գավառները: Լսելով Լոռե քաղաքի ամրութեան ու հարստութեան մասին, մոնղոլ զորավարն ընտիր զորամասերով ու բազմաթիվ մարտական մեքենաներով գալիս ու պա-

17 Գրիգոր պատմիչ, էջ 7:

18 Վարդան Արևելցի, էջ 145:

19 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 243, «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 73:

20 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 243—252:

շարում է այն: Լոռեում էին գտնվում Շահնշահ Զաքարյանի րնտանիքն ու գանձերը²¹: Տեղեկանալով Չաղաթայի գալուստյան մասին երկրի մանդատորթ-ախուցեսը նույն պատճառներով ու նպատակով, ինչ Վահրամ Գագեցին, քաղաքի կառավարման գործը հանձնելով իր աներոջ ընտանիքին հետանում է դեպի Աճարիա²²:

Մոնղոլները, խորտակելով պարիսպները, մտնում են քաղաք, կողոպուտի ենթարկում այն, բնակչութեանը սրի քաշում, շինայելով ո՛չ կանանց, ո՛չ երեխաներին²³:

Լոռեից հեռու Չաղաթայը գրավեց նաև շրջակա բազում ամրոցներ, այնուհետև նա տիրացավ Գմանխին, Շամշուղբին ու Տփղիսին²⁴:

Վրաց ժամանակագիրը տեղեկացնում է, որ մոնղոլները անարգել ասպատակեցին, ավերեցին, կողոպտեցին Քարթլին, Թոնղջը, Սոմխիթը, Զավախքը, Սամցխեն, Շավշքը, Կղարջը, Տայքը, Կոդան, Արտահանը, Անին և այլն²⁵, քանզի, Կիրակոս Գանձակեցու ասելով, «ոչ ոք էր, որ ընդդէմ կայր նոցա, կամ պատերազմէր ընդ նոսա»²⁶: Վրաց ժամանակագիրն իր հերթին նկարագրում է թե ինչ վայրագություններ էին գործում նվաճողները, և ինչ սարսափելի վիճակ էր տիրում ամբողջ երկրում. «...սպանվածներով լեցուն էին եր տիրում ամբողջ երկրում. «...սպանվածներով լեցուն էին եր տիրում ամբողջ երկրում, անտառները, սարերն ու ձորերը: Միայն ամրությունների մեջ, ուր եթե որևէ տեղ [մեկը] մնացել էր, [այն էլ]՝ կոծով լեցուն, և ողբի փոփվեցին այսկողմյան Վրաստանի բնակիչները: Մոնղոլները տեսնում էին որդիներին սպանված, որդիները՝ հայրերին ու մայրերին՝ մեռած-ընկած, ուրիշները իրենց եղբայրներին,

21 Նույն տեղում, էջ 253:

22 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 73:

23 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 253, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 191—192:

24 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 253—254, Վարդան Արևելցի, էջ 144:

25 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 73:

26 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 254, նաև «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 73:

քույրերին, ազգակիցներին՝ գերված, նրանց կանանց, երեխաներին, ողջ հարստությունն իրենց իսկ առաջ ցար ու ցորով արած: Քաթարներն այնպիսի զարհուրանքներ արին, որ շատ վրացիք թողնում էին բերդերն ու ամրությունները և Կովկասյան լեռները փախչում»²⁷:

Իվանեի որդի Ավագ Զաքարյանը, տեսնելով, որ թըշնամին ողողել է երկիրը, ամրացավ Կայեն բերդում: Շուտով դրա շուրջը հավաքվեցին դավառի բնակիչները: Տեղեկանալով այդ մասին, Դուռատա նոյինը, որին վիճակահանությունը բաժին էր բնկել այդ շրջանը, մեծ զորքով եկավ ու պաշարեց Կայենը²⁸: Նա Ավագի մոտ բանազնացիներ ուղարկեց և առաջարկեց հանձնվել: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ մոնղոլ զորահրամանատարին հարկ է եղել պաշարված Կայեն բերդը մի քանի անգամ բանազնացիներ ուղարկել նշանակում է, որ պաշարյալները մտադիր չեն եղել հանձնվել: Թշնամին էլ ավելի սեղմեց պաշարման օղակը: Համոզված լինելով, որ երկար չի կարող դիմանալ Ավագն իր տան վերակացու Գրիգոր Տղա Խաչենեցուն ուղարկում է Գեղարքունիքի (Սևան) լճի մոտ բանակած մոնղոլական զորքերի գլխավոր հրամանատար Չարմաղանին²⁹: Վերջինս սիրով է ընդունում Ավագի բանազնացին, որն հայտնում է նրան աթաբեկի հնազանդվելու մտադրության մասին: Նա Դուռատա նոյինին հրամայում է դադարեցնել ռազմական զործողությունները և իր մոտ հրավիրում Ավագին³⁰: Գալով Չարմաղանի մոտ՝ Ավագը հնազանդություն հայտնեց և մնաց իր տիրություն իշխանը: Նա պարտավորվեց իր ուժերով մասնակցել Չարմաղանի արշավանքներին, մասնավորապես՝ դեպի Անի³¹:

Չարմաղանի՝ Ավագի նկատմամբ ցուցաբերած բարյացակամ վերաբերմունքը բացատրվում է վերջինիս վրացական ար-

քունիքում և հայ ֆեոդալական իշխանությունների սահմաններում գրաված դիրքով: Չարմաղանին անհրաժեշտ էր առաջին հերթին Ավագին սիրաշահել, որից հետո ավելի դյուրին կլիներ հպատակեցնել մյուս հայ իշխաններին, ապա և նրանց միջոցով ազդել վրաց թագուհու վրա՝ մոնղոլ նվաճողներին ենթարկվելու³²: Ավագի միջոցով էր, որ հետագայում մոնղոլներին հնազանդություն հայտնեցին Շահնշահ և Վահրամ Զաքարյանները, Խաչենի իշխան Հասան Զալալը, Այդպես վարվելով Ավագ Զաքարյանը կարողացավ ոչ միայն վերբուստին տիրել իր կալվածներին, այլև պահպանել հայ և վրաց ֆեոդալների նկատմամբ իր գերիշխող դիրքը³³: Իրավացի չեն անշուշտ, այն հետազոտողները, որոնց համաձայն Ավագը մոնղոլներին հնազանդություն հայտնեց, երբ Վրաստանի թագուհին դեռ պատերազմական վիճակում էր³⁴: Իրականում, ինչպես տեսանք, կենտրոնական իշխանությունը ոչ միայն որևէ միջոց չէր ձեռնարկել երկիրը պաշտպանելու համար, այլև հենց ինքը երկրի թագուհին էր տվել չպարարելու առաջին ազդանշանը: Լքելով Տիֆլիսը նա ապաստանել էր Քուլթայիում: Մյուս իշխաններին, այդ թվում և աթաբեկին, ոչինչ չէր մնում, քան երկիրը ավերածություններից ու կոտորածներից փրկել, դիմելով դիվանագիտության:

Յու. Մ. Սիխարուլիձեն գտնում է, թե աթաբեկ Ավագի ենթարկվելը կապվում էր Մյուսյայց էլիկում Օրբելյանի՝ մոնղոլներին հնազանդելու հետ³⁵: Իրականում այդ տարածքները մոնղոլները նվաճում էին միաժամանակ, մեկը մյուսից անկախ³⁶: Եվ Ավագի, ինչպես նաև մյուս իշխանների հնազանդվելը մոնղոլներին պետք է բացատրել նույն պատճառներով, ինչ որ Վահրամ Գագեցունը: Այդ իսկ տեսակետից ընդունելի չէ Յու. Մ. Սիխարուլիձեի կարծիքը, որի համաձայն, Ավա-

27 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 74:

28 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 254—255, Վարդան Առեկեցի, էջ 144:

29 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 255—256:

30 Նույն տեղում, էջ 256:

31 Նույն տեղում, էջ 256—257:

32 Լ. Չ. Բաբայան, նշվ. աշխ. էջ 204:

33 Նույն տեղում:

34 История Грузии, I, с. 228; Զ թ օ օ Ե Յ օ օ Ե Յ. նշվ. աշխ. էջ 97:

35 Ю. М. Сухаруладзе, նշվ. աշխ., էջ 23:

36 Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն, էջ 403—404:

պը ֆեոդալական նեղ շահերից ելնելով հրաժարվեց պայթա-
րից: Նրա օրինակին հետևեցին մյուս իշխանները³⁷:

Հարկ է հիշել, որ, ըստ աղբյուրների, իշխաններից
ոմանք, ինչպես օրինակ Վահրամ Գագեցին, մեկնել էին
հենց Քուլթայի: Դավաճանած իշխանը հազիվ թե համար-
ձակվեր հայտնվել այնտեղ: Իր հերթին, ինչպես նշվել է,
Շահնշահը հեռացավ Աճարիս: Ուստի այս իշխանների բըռ-
նած դիրքը պետք է բացատրել նույն շարժառիթով, ինչ որ
Ռուսուդանինը: Արևմտյան Վրաստանն ապահով վայր էր:
Դա երևաց դեռևս մոնղոլների հետախուզական արշավանքի
ժամանակ: Քշնամին չէր կարողանում թափանցել այնտեղ
նաև հետազայում՝ երկիրը նվաճելուց հետո: Ամեն անգամ,
երբ այս կամ այն գործչին անհրաժեշտ էր լինում խույս
տալ մոնղոլների հալածանքից, նա հեղանում էր Արևմտյան
Վրաստան:

Մուլար նոյինի, Չաղաթայի ու Դուդատայի կողմից հիշ-
յալ գործողություններից քիչ առաջ Չարմաղանն իր զորքե-
րով հասել էր Սեանի ավազանը³⁸ և իրեն ենթարկել նրա շըր-
ջակայքը:

1236 թ. Չարմաղանի գլխավորությամբ մոնղոլները
շարժվեցին դեպի նշանավոր Անի քաղաքը³⁹: Պետք է ասել,

37 Ю. М. Сухарьлидзе, նշվ. աշխ., էջ 23:

38 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 256:

39 Մոնղոլների կողմից այս քաղաքի գրավման ժամանակի վերա-
բերյալ պատմագիտություն մեզ տարբեր կարծիքներ են արտահայտվել:
Մ. Չամչյանը գտնում է, որ դա տեղի ունեցավ 1239 թ. (Մ. Չամչյան,
նշվ. աշխ., էջ 212—213): Նույն կարծիքին են Ժ. Սեն-Մարտենը (նշվ.
աշխ. հ. 1, էջ 384), Կ. Գոսնը (նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 76—77), Մ. Բո-
սեն (Les ruines d'Ani, SPb., 1861, p. 174) և Ռ. Գրուսեն (L'Empire
des steppes, p. 327):

Է. Դյուլորինն քաղաքի գրավումը թվագրում է 1236-ով (նշվ. աշխ.
հ. 1, էջ 330): Այդ տեսակետը բաժանել են Ն. Ն. Մանանդյանը (նշվ. աշխ.,
էջ 216—217), Լ. Ն. Բարսյանը (նշվ. աշխ., էջ 206): Անտարակույս այս
հարցում իրավացի են է. Դյուլորինն, Ն. Ն. Մանանդյանն ու Լ. Ն. Բա-
րսյանը, նրանց տեսակետի օգտին են խոսում սկզբնաղբյուրների մեծ
մասը (Մանր ժամանակագրություններ, Ա, էջ 26, Գ. Հովսեփյան, Յիշա-

որ դա պատահական երևույթ չէր: Այն բխում էր մոնղոլնե-
րի ռազմավարական տակտիկայից: Մինչ խոշոր քաղաքնե-
րի վրա հարձակվելը միշտ էլ մոնղոլները նախապես հար-
ձակվում էին փոքր քաղաքների վրա, գերեվարում բնակչու-
թյանը, ապա նրանց օգտագործում պաշարողական գոր-
ծողությունների համար⁴⁰:

Անին լավ ամրացված ու ամուր պարիսպներով շրջա-
փակված քաղաք էր: Մոտենալով նրան, Չարմաղանը պատ-
գամավորներ ուղարկեց՝ առաջարկելով հանձնվել: Սակայն
Անիի հասարակ բնակիչները, իրենց վրա վերցնելով նա-
խաձեռնությունը, կոտորեցին հակառակորդի բանազնացնե-
րին ու նախապատրաստեցին քաղաքի պաշտպանությունը⁴¹,
թևե լավ գիտեին, որ մահվան էին դատապարտված բոլոր
նրանք, ովքեր չէին հնազանդվում հանձնվելու և հպատակ-
վելու հրամանին⁴²:

Տեսնելով, որ անեցիները հաստատ կերպով որոշել են
ստանց կռվի քաղաքը չհանձնել, Չարմաղանը պաշարեց այն
և 12-օրյա համառ մարտերից հետո զրավեց քաղաքը⁴³:
Մոնղոլները անեցիներին դուրս բերեցին քաղաքից, «...բա-
ժանեցին զնոսա յինքեանս և սուր ի վերայ եղեալ՝ կոտորե-
ցին առհասարակ անողորմաբար՝ սակաւ կանայս և ման-
կունս թողեալ և արս արուեստաւորս, զոր վարեցին ի զե-
րութիւն»⁴⁴: Բնակչության հետ հաշվեհարդար տեսնելուց հե-
տո նրանք ինչպես պատմիչն է ասում «...եղծին և ապակա-
նեցին զփառս վայելչութեան նորս»⁴⁵: Մաղկուն, նշանավոր
քաղաքը ողբալի մի համայնապատկեր էր բացում ականա-

տակարանք, Ա, էջ 905—906, 909, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշա-
տակարաններ, էջ 193: Տե՛ս նաև ժամանակագրություն (XI—XVIII դդ.),
էջ 260:

40 МЭН-Да бей-лу, с. 67.

41 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 258:

42 МЭН-Да бей-лу, с. 67.

43 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 258, Simon de Saint-Quentin, p. 59.

44 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 258:

45 Նույն տեղում, էջ 259:

տեսի առաջ. «Անդ էր տեսանել տեսիլ ողորմագին. առհասարակ կոտորեալը ծնողքն և ծնունդը ընդ նոսին դիպեալք ի վերայ միմեանց՝ իբրև զգերբուկս քարանց կուտեալք. քահանայք և սարկաւագունք և պաշտօնեայք եկեղեցականք, ծեբք և տղայք և հասակաւ մանկունք և երիտասարդք և կուսանք շատք...»⁴⁶: Կանայք և աղջիկները շարաշար տանջահարութեան ենթարկվեցին, բռնաբարվեցին ու անարգվեցին թշնամու կողմից⁴⁷:

Անի քաղաքը գրավելուց հետո Չարմազանը շարժվեց դեպի Կարս, որի բնակիչները տեղյակ լինելով անեցիկներին հասած պատուհասին, ինչպես նաև գիտենալով, որ ի վիճակի չեն պաշտպանելու իրենց քաղաքը, որոշեցին հանձնել վել թշնամուն⁴⁸: Չնայած դրան մոնղոլները անողորմաբար սրի քաշեցին Կարսի բնակչությանը, կոզոպտեցին քաղաքը, խակ կենդանի մնացածներին գերութեան քշեցին⁴⁹: Շարունակելով իրենց ճանապարհը մոնղոլները Ղարա բահաթուրի գլխավորութեամբ հարձակվեցին Սուրբ Մարի քաղաքի վրա, գրավեցին և կոզոպտեցին այն⁵⁰:

Վիճակահանութեան համաձայն Սյունիքի նվաճումը պետք է իրագործեր Ասլան նոյինը: Երբ վերջինս 1236 թ. իր զորքերի հետ մոտեցավ նրան, Սյունյաց էլիկում իշխանը յուրայինների հետ ամբացավ Վայոց ձորի Հրաշկաբերդ անառիկ ամրոցում⁵¹: Մոնղոլ զորահրամանատարը հասնելով բերդին և տեսնելով նրա ամրութիւնն ու անառիկութիւնը, պատգամավորներ առաքեց էլիկում Օրբելյանի մոտ, հնազան-

46 Նույն տեղում:

47 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Գ. Հավեփյան, Յիշատակարանք, Ա, էջ 909:

48 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 260:

49 Նույն տեղում:

50 Նույն տեղում, էջ 260—261, ժԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 191—192:

51 Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 403: Գ. Մ. Գրիգորյանի կարծիքով նշված ամրոցը ներկայիս Եղեգիս և Ալալաղ գյուղերի միջնամասում վեր խոյացող բլրի վրայի Սմբատաբերդն է (Գ. Մ. Գրիգորյան, Նշվ. աշխ., էջ 67):

ութեան կոչելով նրան: Հակառակ դեպքում նա սպառնաց հաղվեճարգար տեսնել⁵²: Սյունյաց իշխանն էլ, համոզված լինելով, որ չի կարող դիմակայել հակառակորդին, գերազասեց հնազանդութիւնն հայտնել⁵³: Շարունակելով իր ճանապարհը՝ Ասլան նոյինը կտորեց տեղական բնակչութեան զիմադրութիւնը, գրավեց ողջ Վայոց ձորը⁵⁴:

Սյունիքի նվաճման հետ միաժամանակ մոնղոլները ներխուժել էին հաւե հաշենի իշխանութեան տարածքը: Խաչենցիներն ամբանալով Հավախաղաց ամրոցում հերոսաբար պայքարեցին թշնամու դեմ⁵⁵: Չնայած խաչենցիների ցուցաբերած համառ դիմադրութեանը, մոնղոլներին, այնուամենայնիւ, հաջողվեց գրավել Հավախաղացը: Հանկարծակի և գաղտագողի մտնելով այնտեղ նրանք սրախոխող արեցին ամրոցի պաշտպաններին: Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «Աւ ի բազմութենէ անկեղոցն ծածկէր երկիրն, և արիւնն առու կելալ՝ իբրև զջուր երթայք, և ոչ յսք խնայեցին. և ոսկերքն ևս, յետ բազում ժամանակաց իբրև զգերբուկս քարանց կուտեալ երեկին»⁵⁶: Այս մոնղոլները շարժվեցին Խաչենի տիրակալ Հասան Զալալի վրա⁵⁷: Խաչենի տերը, տեղեկանալով թշնամու գալստանը, բնակչութեան հետ միասին ամրացավ Խոխանաբերդում⁵⁸: Հասնելով այգտեղ մոնղոլները պայքարեցին այն: Սակայն հանդիպելով համառ դիմադրութեան և համոզվելով, որ ուժի միջոցով անառիկ բերդը գրավել չեն կարող, դիմեցին իրենց ավանդական մեթոդին. հնազանդութեան կոչեցին Հասան Զալալին⁵⁹: Վերջինս էլ դրսից օգնութեան հույս չունենալով և երկիրն ավելորդ ավերից ու կոտորածներից փրկելու նպատակով գերադասեց հնազանդվել

52 Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 403:

53 Նույն տեղում:

54 Նույն տեղում, էջ 404:

55 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 267:

56 Նույն տեղում:

57 Նույն տեղում, էջ 268:

58 Նույն տեղում, էջ 269:

59 Նույն տեղում:

մոնղոլներին՝ մնալով իր իշխանության տիրակալը: Մյուս իշխանների պես Հասան Զալալն իր զորքերով պետք է մասնակցեր մոնղոլների ձեռնարկած արշավանքներին⁶⁰:

Այսպիսով, չնայած հաշենի իշխանն ի վերջո ընդատալ գնաց մոնղոլների պահանջին, ինչպես վերը ցույց տրվեց, հենց այնտեղ մոնղոլները հանդիպեցին լուրջ դիմադրության: Թեև Հասան Զալալը տվյալ դեպքում ստիպված եղավ հնազանդվել, բայց և այնպես դա չէր նշանակում, թե նա վերջնականապես ենթարկվեց թշնամուն: Պայքարը շարունակվեց 1238 թ. ներառյալ⁶¹:

Նվաճելով հյուսիսարևելյան Հայաստանը և ամրապնդելով իրենց դիրքերն այնտեղ, մոնղոլներն սկսեցին Հայաստանի մնացյալ մասի և Իկոնիայի սուլթանության նվաճումը: 1242 թ. զորքի հրամանատար ունենալով համրացած Չարմաղանին փոխարինած Բաշու նոյնին, նրանք ներխուժեցին Հայաստանի հարավային ու արևմտյան շրջանները⁶²: Մոնղոլ զորավարը մեծ զորքով 1242 թ. պաշարեց Թեոդուպոլիս (Կարին) քաղաքը, ապա պատգամավորներ առաքեց պահանջելով հանձնվել: Սակայն կարնեցիներն լանաբզելով պատգամավորներին՝ ետ դարձրին և կազմակերպեցին քաղաքի պաշտպանությունը, որը տևեց երկու ամիս: Պարբուպակործան մեքենաների օգնությամբ մոնղոլներն ավերեցին քաղաքը շրջապատող պարիսպը և բնակչությանն ստիպեցին հանձնվել⁶³: Գրավելով քաղաքը թշնամին կողոպտեց և հրդեհեց այն⁶⁴: Մոնղոլները հափշտակեցին նաև բազմա-

թիվ հայերեն ձեռագրեր, որոնք հետագայում վաճառեցին հայերին: Վերջիններս զրանք հանձնեցին եկեղեցիներին ու վանքերին⁶⁵:

Այժմ արդեն քուլտուր նվաճողների համար առաջնահերթ խնդիր էր դարձել Իկոնիայի սուլթանի շախախտումը: Բախումը երկու ուժերի միջև անխուսափելի էր: Սուլթան Ղիաս էլ Գին Քալ կոստովի և Բաշուի զորքերի միջև վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1243 թ. հուլիսի 3-ին⁶⁶, կարինի և Երզնկայի միջև գտնվող Չմանկատուկ գյուղաքաղաքի մոտ: Մարտն ավարտվեց մոնղոլների հաղթանակով⁶⁷: Գրանից հետո նրանք ասպատակեցին և պաշարեցին կեսարիան⁶⁸, որտեղ հանդիպեցին բնակչության դիմադրությունը. «...և զի ոչ եղևն ձեռնառն բնակիչքն՝ առեալ բռնութիամբ, ի սուր սուսերի մաշեցին զբնակիչսն, և յափշտակալ որ ինչ ի նմա, և թողեալ ամայի զբաղաքն...», — պատմում է կիրակոս Գանձակեցին⁶⁹: Գրիգոր պատմիչը, անդրադառնալով այս անցքերին, գրում է. «...առին և զկեսարիայ և բազում արինհեղութիւնս արարին ի նմա վասն ոչ տալոյ զքաղաքն, այլ կային ընդդէմ Տաթարին կոտով, վասն զի բազում հեծեալ կայր, բնակեալ ի նմա լցեալ ամենայն բարութեամբ, և ո՛չ տային զքաղաքն սիրով»⁷⁰: Կեսարիայի կառավարչները, — գրում է Սիմոն զը Սեն-Քեն-

60 Նույն տեղում:

61 հաշենի գրավումը Զ. Զ. Մանանդյան ու Լ. Զ. Բարսեղյանը թվագրել են 1236-ով (Զ. Զ. Մանանդյան, Գ, էջ 217, Լ. Զ. Բարսեղյան, նշվ. աշխ., էջ 206): Զ. Ա. Օրբելին Հասան Զալալի հնազանդելը մոնղոլներին նշել է 1236/37 թթ. (Մ. Ա. Օրբելու, նշվ. աշխ., էջ 161), իսկ մոնղոլների արշավանքը հաշենի վրա 1238/40 թթ. (նույն տեղում): Բ. Ա. Ուլուբաբյանը հաշենի նվաճումը թվագրում է 1238—1239-ով, կամ մինչև 1240 թ. սկզբները (տե՛ս Բ. Ա. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 188—189):

62 կիրակոս Գանձակեցի, էջ 278—279, Վարդան Արևելցի, էջ 147:

63 կիրակոս Գանձակեցի, էջ 279:

64 Նույն տեղում:

65 Վարդան Արևելցի, էջ 147, կիրակոս Գանձակեցի, էջ 279—280:

66 Проблемы истории Турции. М., 1978, с. 12.

67 կիրակոս Գանձակեցի, էջ 281—283: Չմանկատուկը նույն Քոսե դադն է (տե՛ս Проблемы истории Турции. с. 10): Կլոդ Կահենը նշում է Քոսե դադի ճակատամարտ (C. Cahen, Abdallatif al-Baghdāfi et les khwārizmiens. In: C. E. Bosworth, Iran and Islam. In memory of the late Vladimir Minorsky. Edinburg, 1971, p. 165).

68 Վարդան Արևելցի, էջ 147: Սիմոն զը Սեն-Քենթենի տեղեկություններում քաղաքների գրավման հերթականությունը չի համընկնում հայ պատմիչների տվյալներին: Ըստ նրա՝ մոնղոլները գրավել են Երզնկան, Սևրաստիան և ապա նոր՝ Կեսարիան (տե՛ս Simon de Saint-Quentin, p. 75—76):

69 կիրակոս Գանձակեցի, էջ 283:

70 Գրիգոր պատմիչ, էջ 15:

թենը, — մոնղոլներին պատասխանում էին, որ նրանք ո՛չ իրենց մեքենաներով, ո՛չ էլ ուժով չեն կարող խլել քաղաքն իրենցից: Կեսարիայի պաշտպաններին էր միացել նրա շրջակայքում բնակվող թյուրք բնակչությունը: Նրանց էր փորձում օգնության գալ նաև Փոքր Հայքի թագավորը 3000 զինվորներով, բայց սակավաթիվության հետևանքով նրանք ոչինչ չէին կարող անել մոնղոլներին: Եվ հաջորդ օրը կեսարացիք տեսան, որ հայոց թագավորը հեռացել է⁷¹: Խորամանկության մեջ Կեսարիան գրավելուց հետո մոնղոլները շարժվեցին դեպի Սեբաստիա, որի բնակչությունը, կեսարացիների սըխուր ճակատագրին քաջատեղյակ, որոշեց առանց կրվի հանձնվել թշնամուն⁷² և փրկվել: Մոնղոլները կողոպտեցին Սեբաստիան, որից հետո վերակացու նշանակելով հեռացան⁷³ և շարժվեցին դեպի Երզնկա:

Թաթար-մոնղոլ նվաճողների դեմ հերոսական պայքարի վառ օրինակ է հանդիսանում երզնկացիների հերոսամարտը: Երկար ժամանակ համառորեն պայքարելով օտար նվաճողների դեմ, տեղական բնակչությունը բազմաթիվ գրոհներ ետ մղեց: Թշնամուն ոչ մի կերպ չէր հաջողվում կոտրել Երզնկայի բնակչության համառությունը, գրավել քաղաքը⁷⁴: Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է, որ քաղաքի պաշտպանները թշնամուն զգալի կորուստներ պատճառեցին. «...բնակիչք քաղաքին բազում հարուստս հասուցեալ ի վերայ զօրացն թաթարին»⁷⁵: Տեսնելով, որ ուժի միջոցով չի կարող գրավել Երզնկան, Բաշուն որոշեց դիմել խորամանկության: Նրա գլխավորությամբ մոնղոլները «...սկսան խաբէութեամբ արտաքս կոչել՝ սիրոյ աղագաւ, և նոցա հասանեալ եկին»⁷⁶:

⁷¹ Simon de Saint-Quentin, էջ 76: Խոսքը, անշուշտ, Կիրիկիայի հայոց թագավորի մասին է, որովհետև Լվրոպացի ճանապարհորդները Փոքր Հայք առելով նկատի էին ունենում Կիրիկյան Հայքը:

⁷² Վարդան Արևելցի, էջ 147:

⁷³ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 283, Գրիգոր պատմիչ, էջ 16, Ստեփանոս Օրբելյան, Ժամանակագրություն, էջ 25:

⁷⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 283, Վարդան Արևելցի, էջ 147:

⁷⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 283:

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 283—284:

ել այդ ճանապարհով միայն մոնղոլներին հաջողվեց գրավել քաղաքը⁷⁷: Նրանք սրի քաշեցին բնակչությանը, կենդանի թողնելով միայն սակավ թվով մանուկների ու աղքիկների, որոնց էլ գերությունը ընկերին⁷⁸: Գրանից հետո մոնղոլները, ստպատակելով ու կողոպտելով շրջակա գավառները, հասան Տիվրիկ, որի բնակչությունը, անկարող լինելով դիմակայել ահեղ թշնամուն, որոշեց առանց մարտի հանձնել քաղաքը⁷⁹:

Մոնղոլներին չհաջողվեց կոտրել Մայաֆարկինի բնակչության համառ դիմադրությունը և գրավել քաղաքը⁸⁰:

Բաշուի այս արշավանքին մասնակցում էին և հայ իշխանները՝ Ավագը, Շահնշահը, Վահրամ Գագեցին ու նրա որդի Ազբուզան, Հասան Ջալալը, Գոփի որդի Գրիգորը և մյուսները, որոնք երբեմն ազատում էին մեծ թվով հայ զորիներին⁸¹:

Չմանկատուկի ճակատամարտում Իկոնիայի սուլթանի պարտությունից հետո մոնղոլական սրի վտանգը կախվեց նաև Կիրիկյան Հայքի վրա, որի կառավարիչները, քաջատեղյակ լինելով, որ ի վիճակի չեն դիմակայելու ահեղ թշնամուն, որոշեցին բանակցությունների մեջ մտնել նրա հետ և կանխել մոնղոլների արշավանքը դեպի Կիրիկիա: 1254 թ. Հեթում Ա թագավորը գնաց Ղարաղորում և Մանգու մեծ խանի (1251—1259 թթ.), հետ հաստատեց ձեռք բերված համաձայնությունը. Կիրիկիան ճանաչեց մոնղոլների գերիշխանությունը և փրկվեց ավերածություններից ու կոտորածից: Գրբանով իսկ ի դեմս մոնղոլների, կիրիկեցիները ձեռք բերեցին հովանավորի, որը կարող էր պաշտպանել իրենց և՛ Իկոնիայի սուլթանության, և՛ Եգիպտոսի մամլուքների պետության հնարավոր ստանձույթություններից:

⁷⁷ Simon de Saint-Quentin, p. 75:

⁷⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 284, Վարդան Արևելցի, էջ 147:

⁷⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 284:

⁸⁰ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն, էջ 404:

⁸¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 284:

1245 թ. սկզբին մոնղոլներն արշավեցին Խլաթ: Գրավելով քաղաքը՝ նրա կառավարումը հանձնեցին Ավագ Ջարթյանի քրոջը՝ Թամթային⁸²: Այստեղից նրանք շարժվեցին դեպի Ամիգ, Եղեսիա, Մծբին, Շամի երկիր և ուրիշ մի շարք տեղեր, սակայն ամառային տոթի և մեծ կորուստների պատճառով ստիպված եղան վերագտնալ իրենց ձմեռանոցը⁸³:

Մոնղոլների կազմակերպած սույն արշավանքով հիմնականում ավարտվեց ողջ Հայաստանի նվաճումը⁸⁴, որն սկսել էր 1236 թ. և տևել 10 տարի:

Որո՞նք էին մոնղոլների հաշտություն պատճառները, նրանց նվաճումները ի՞նչ հետևանքներ ունեցան Հայաստանի համար:

Քոչվոր նվաճողների հաշտություն գլխավոր պատճառը սոցիալ-տնտեսական զարգացման այն մակարդակն էր, որում գտնվում էին նրանք: Զարգացման ցածր աստիճանի պայմաններում մոնղոլների մոտ դեռևս դասակարգային խիստ շերտավորում չկար: Ուստի նրանք միասնական էին, մարտունակ և կարգապահ: Իսկ հարձակման ենթարկված երկրները, այդ թվում և Հայաստանը, գտնվելով ֆեոդալական մասնատվածության պայմաններում, չկարողացան թշնամու դեմ միասնական պայքար կազմակերպել, թեև հասարակ բնակչությունը և որոշ իշխաններ (Շամքորում, Անիում, Խաչենում և այլն), փորձում էին դիմակայել նրան: Գեռ ավելին, ֆեոդալների մի մասը, իր դիրքը պահպանելու համար, միանում էր թշնամուն և մասնակցում նրա կազմակերպած արշավանքներին: Մոնղոլների հաշտությունների կարևոր

82 Կիրակոս Փանձակեցի, էջ 292, В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. СПб., 1884, т. I, с. 505.

83 Կիրակոս Փանձակեցի, էջ 292—293, В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, I, с. 505; Рашид ад-Дин, II, с. 125.

84 Բացառություն էր կազմում Սասունը, որը, ինչպես հետո կտեսնենք, 50-ականի երկրորդ կեսում նվաճեց Նուրադինը: Չէր նվաճվել նաև Մայաֆարկինը, որը դարձյալ մոնղոլները պետք է նվաճեին Նուրադինի արշավանքի ժամանակ:

գործոններից էր նրանց կողմից կիրառվող զանգվածային ահաբեկության տակտիկան, որը նպատակ ուներ ոչ միայն կոտորել տեղական բնակչության ընդդիմադիր ուժը, սարսափ տարածել, այլև հոգեբանորեն ազդել առաջիկա արշավանքներին ենթարկելիք ժողովուրդների վրա:

Մոնղոլների արշավանքների հետևանքով տեղական բնակչության թիվը զգալիորեն պակասեց, որը բացասաբար անդրադարձավ քաղաքների ու գյուղերի տնտեսական կյանքին՝ արհեստագործությանն ու հողագործությանը:

4. Մարքաք գրել է, որ մոնղոլների լուծը «...ոչ միայն ճնշում էր, այն անարգում ու հալումաշ էր անում նրա զոհը դարձած ժողովրդի ոգին: Թաթարները հաստատեցին սիստեմատիկ տեղորի օճիմ, ավերելն ու մասսայական կոտորածը սովորական երևույթ էին դարձել»⁸⁵:

2. ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԸՆԴՎՋՈՒԹՅՆ ԹՍ.ԹԱՐ-ՄՈՆՂՈՒՍԿԱՆ
ԲՈՒՆԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ XIII ԴՍ.ՐԻ 40-Ա.ԿՍՆ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԵՍԻՆ

Զարմաղանի և ապա Բաշու նոյնի հրամանատարությամբ մոնղոլների նվաճած տարածքից՝ Իրանի զգալի մասից, Անդրկովկասից, Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններից, ստեղծվեցին մոնղոլական կենտրոնական պետության կուսակալություններ: Վրաստանը, Հայաստանը, Առանը, Շիրվանն ու Ատրպատականը կազմեցին մեկ կուսակալություն, որի կառավարիչն էր Զարմաղանը: Այս կուսակալության կազմում էլ Վրաստանն ու Զաքարյան Հայաստանի իշխանությունը կազմեցին վարչական մեկ ինքնուրույն միավոր, որը մոնղոլներն անվանեցին Գյուրջխստանի վիլայեթ:

Զարմաղանի նվաճումներից հետո մեծ խան Ուզեդեյը հանձնարարել էր նրան՝ մնալ տեղում և ամեն տարի մայրաքաղաք ուղարկել մեծ քանակության ոսկի և թանկարժեք այլ ապրանքներ⁸⁶:

85 K. Marx, Secret Diplomatic History of the eighteenth century. London, 1899, p. 78.

86 С. А. Козин. Сокровенное сказание, I, с. 193—194.

Հյուսիսային Հայաստանի և Արևելյան Վրաստանի հրպատակեցումից հետո Զարմազանը, տեղի ամենաազգեցիկ անձնավորութեանը՝ Ավագ Զաքարյանին, ուղարկեց Ուզնի մոտ⁸⁷ տեղի իշխանների մեջ իր առաջատար զիրքում հաստատվելու համար: Այդ ուղևորութեան հարցում որոշակիորեն շահագրգռված էր նաև ինքը՝ Ավագը, որը նպատակ ուներ մեծ խանի միջնորդութեամբ փոքր-ինչ թեթևացնել երկրի վիճակը⁸⁸: Մոնղոլիայում Ուզնիքը լավ ընդունելութուն ցույց տվեց Ավագին, նրան տվեց իր գրութունը՝ հասցեագրված տեղի մոնղոլ հրամանատարութեանը: Գրութեան մեջ պատվիրված էր Ավագին հանձնել վերջինիս ողջ տիրույթը և նրա օգնութեամբ հնազանդեցնել բոլոր ապստամբ իշխաններին⁸⁹:

Հայտնի է, որ 1236 թ. մոնղոլական արշավանքների ժամանակ Արևմտյան Վրաստան էին հեռացել Շահնշահը, Վահրամ Գագեցին և նրա որդի Աղբուզան: Դեռևս շարունակում էր իր պայքարը Խաչենի իշխան Հասան Զալալը: Ահա, Ավագի՝ Մոնղոլիայից վերադառնալուց հետո և նրա միջնորդութեամբ մոնղոլներին հնազանդութուն հայտնեցին վերոհիշյալ իշխանները, ինչպես նաև մյուսները՝ ստանալով իրենց տիրույթները⁹⁰:

Սակայն այսուհետև էլ գրութունը երկրում շարունակում էր մնալ ծանր: Ինչպես Կիրակոսն է վկայում, մոնղոլներն սկսեցին դաժան հարկահանութեան և ուզմական արշավանքներին մասնակցելու պահանջներով նեղութուն պատճառել թեղացի իշխանավորներին⁹¹: Անգամ մեծ իշխան Ավագը խիստ դժգոհեց, քանզի չէր կարողանում բավարարել քոչվոր նվաճողների ընչաքաղցութունը, նրանց բոլոր պահանջները: Վերջիններս բառիս բուն իմաստով կողոպտում էին երկրի հարստութունը: Բնակչութունից նրանք խլե-

87 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 262:

88 Նույն տեղում:

89 Նույն տեղում, էջ 263:

90 Նույն տեղում:

91 Նույն տեղում:

ցին բոլոր ձիերը, որոնց նկատմամբ առանձնակի ձգտում ունեին⁹²: Ի վերջո մոնղոլ հրամանատարներից մեկի՝ Ջոզ-Բուդայի կողմից բրածեծ լինելով և հալածվելով՝ աթաբեկ Ավագը հեռացավ Արևմտյան Վրաստան, Ռուսուդան թագուհու մոտ⁹³:

Մոնղոլական գլխավոր հրամանատարութունը, գիտակցելով, որ Ավագ Զաքարյանի կորուստը կարող է բացասաբար անգրագանալ իր զիրքերի ամրութեան վրա, գաղապարեց Ջոզ-Բուդայի արարքը և կոչ արեց Ավագին վերադառնալ: Որպես հավաստիացում, նա երկրի աթաբեկի տիրույթը հանձնեց նրա ազգական Շահնշահին⁹⁴: Սակայն լրիվ ապահով զգալու համար Ավագը Մոնղոլիա մեծ խանի մոտ դեսպան առաքեց, հավաստեց իր հավատարմութունը: Եվ այն ժամանակ, երբ տեղ հասավ Ուզնիքի հրահանգը՝ Ավագին հանգիստ թողնելու մասին, վերջինս ետ դարձավ⁹⁵:

Մոնղոլները փորձեցին Ավագի միջնորդութեամբ հնազանդեցնել Ռուսուդան թագուհուն: Այդ նպատակով նրանք վերջինիս մոտ աթաբեկին և մեծ խանի մոտից եկած Տոնդուս-աղա անունով մի հարկահանի առաքեցին⁹⁶: Սակայն թագուհին մոնղոլներին ընդառաջ չգնաց և բավարարվեց միայն նրանով, որ Ավագին տվեց մի փոքր զորամաս և ետ ուղարկեց⁹⁷:

Իսկ Բաշու նոյնիս 1243 թ. հուլիսին, Ղիսա էդ Դին Քայ Խոսրովին պարտութեան մատնելուց հետո, Վահրամ Գագեցու միջոցով բերել տվեց Ռուսուդանի կողմից սուլթանի մոտ արտոբված Գեորգի Լաշայի որդի Դավթին, և հաստատեց վրացական զահին⁹⁸: Ռուսուդան թագուհին, որը մինչ այդ

92 Նույն տեղում, էջ 263—264:

93 Նույն տեղում, էջ 264—265:

94 Նույն տեղում, էջ 265—266:

95 Նույն տեղում, էջ 266:

96 Նույն տեղում:

97 Նույն տեղում:

98 Նույն տեղում, էջ 288—289, 316—317:

վերաբերում է 1245 թ., ապա առաջ է գալիս մի հակասություն ևս: 1245 թ. ամռան վերջերին Ղարաղորումում գտնվում էին նաև երկու Գավիթները¹²⁰ և Սարգիս Թմոզվեցին: Այդ դեպքում վերջինս ինչպե՞ս կարող էր մասնակցել վերոհիշյալ հավաքին: Գալիս ենք այն համոզման, որ Սարգիս Թմոզվեցին Ղարաղորումից վերադառնալուց (ըստ երևույթին 1247 թ. սկզբին)¹²¹ հետո միայն կարող էր մասնակցել Կոնստանթնուպոլիսի հավաքին:

1247 թ. ամռանը Ավագը վերադարձավ Ղարաղորումից: Այս իրողության օգտին է խոսում Գոմինիկյան միաբանության անդամ Ասցելինը, որը 1247 թ. մայիսի 24-ից մինչև հուլիսի 25-ը գտնվել է Բաշուի գորաբանակում¹²², և վկայում է, որ Ավագուտ (Ավագ—Ն. Ա.) անունով մի մարդ էր գալու Մոնղոլիայից, որը նշանակվել էր Վրաստանի կառավարիչ, և նրան անհամբերությամբ էին սպասում: Վերջապես նա գալիս է և Բաշուի կողմից լավ ընդունելության արժանանում¹²³: Ամենայն հավանականությամբ ձերբակալված իշխանները հենց այս ժամանակ՝ 1247 թ. ամռանը, Ավագի միջնորդությամբ էլ ազատվել են: Ինչպես հետո կտեսնենք, նման մի միջնորդություն էլ եղել է երկու տարի անց՝ 1249 թ. հայ-վրացական առաջին ապստամբությունից հետո թար-մոնղոլական տիրապետության դեմ:

¹²⁰ Рашид ад-Дин, II, с. 118—119.

¹²¹ Ղարաղորումից Անդրկովկաս վերադառնալը, որպես կանոն, մի քանի ամիս էր տևում: Եթե նկատի ունենանք, որ Սարգիս Թմոզվեցին ամենաշուտը Գուլուկ խանի դահ բարձրանալուց հետո՝ 1246 թ. աշնանը, կարող էր վերադառնալ, ապա 1247 թ. սկզբին նրա հայրենիք հասնելու ենթադրությունը հավանական է դառնում: Իսկ վրաց ժամանակագրի՝ Կոնստանթնուպոլիսի վերոհիշյալ դեպքերը նկարագրելիս տեսանք, որ այն եղել է շոգ եղանակին՝ ամռանը:

¹²² R. Grousset, L'Empire des steppes, p. 421.

¹²³ P. Bergeron, I, p. 77—79; Д. И. Языков, Собрание путешествий к татарам, с. 253—257; «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 100.

Վրաց ժամանակագրի մոտ Ուլո (Հուլիս—Ն. Ա.) անվանումը թյուրիմացություն է: Ավագը վախճանվել է 1250 թ.՝ մինչ Հուլիսուի գալու նա ընդունվել է Բաշու նոյինի կողմից:

Անդրկովկասում ստեղծված ծանր դրությունն առավել վատթարացավ 1247—1248 թթ. Մերձավոր արևելքում անցկացված հարկահանույթյան կապակցությամբ¹²⁴: Հարկային դաժան քաղաքականությունը թելադրված էր մոնղոլական լայնածավալ կայսրության պահպանման շահերով: Թե որքան ծանր էր մոնղոլների հարկահանությունը, վկայում են ժամանակի պատմիչները: Դեպքերին օկանատեսը՝ Կիրակոս Գանձակեցին նշում է, որ երբ Գուլուկ խանն անցավ իշխանություն գլուխ, իսկույն այս ու այն կողմ ուղարկեց խստապահանջ հարկահավաքներ, որոնց կամայականություններն անսանձ էին ու անզուսպ:

Իրանի և Անդրկովկասի հարկահանման գործը հանձնված էր Արզունին և Բուլային¹²⁵:

Օտար բռնակալների կամայականությունների մասին է վկայում նաև Գրիգոր պատմիչը¹²⁶:

Հարկահանության դեմ մեծ դժգոհություն առաջացավ իսաչենում: Բուլան մեծ զորքով շարժվեց այնտեղ, քարտրանդ արեց տեղի գլխավոր ամրոցը՝ խոխանաբերդը¹²⁷: Չընայած Կիրակոս Գանձակեցին այս ծանր միջադեպը փորձում է բացատրել իսաչենի գահերեց իշխան Հասան Ջալալի քրիստոնեական բարեպաշտության հանգամանքով, որն, իբր, չէին կարող հանդուրժել մահմեդական Բուլան ու նրա մուկեռանդ հարկահանները, մենք համոզված ենք, որ նման պատճառաբանությունը թերի ու միակողմանի է, մոնղոլ բռնավորների իսաչենում վայրագության մղած պիտի լինի ծանր հարկահանության դեմ տեղացիների ընդվզումը: Ըմբոստները պատրաստվել էին անառիկ խոխանաբերդում, որի դեմ մոնղոլ ասպատակիչները ոխ ունեին դեռևս 30-ական թվականներից, երբ մեծ դժվարությամբ կարողացան կոտրել նրա պաշտպանների դիմադրությունը: Ուստի նրանք այժմ ստիպ-

¹²⁴ Рашид ад-Дин, II, с. 120; Juvaini, II, p. 512.

¹²⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 312—313:

¹²⁶ Գրիգոր պատմիչ, էջ 20:

¹²⁷ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 313:

ված էին խորտակել ոչ միայն խորանարհերը, այլև՝ «...զԴե-
զըն, զՄիրանաքարն, և զայլ ամրոցս»¹²⁸: Կիրակոսի վկայու-
թյամբ՝ այս բերդերն այնպես հիմնահատակ խորտակվեցին
«...մինչև հետք անգամ ոչ երևէին, թէ բնաւ շէն լեալ
իցէ»¹²⁹: Իսկ Հասան Զալալը շատ ոսկի ու արծաթ տալով
միայն հազիվ փրկվեց մահից¹³⁰:

1248-ին դրությունն այն աստիճան էր սրվել, որ նույ-
նիսկ Ավագ Զաքարյանը դուրս եկավ Բուղայի դեմ «բազում
զօրոք»¹³¹: Վերջինս տեսնելով իր դիմաց կանգնած մեծ զոր-
քը, փորձեց մեղադրել Ավագին խանի դեմ ապստամբելու
մեջ: Եվ մինչ Բուղան դավեր էր նյութում Ավագի հանդեպ,
հիվանդացավ «յանկարծակի և հեղձամաղձուկ սատակեցաւ
չարն շարհաւ»¹³²:

1247—1248 թթ. դեպքերը նախերգանքն էին 1249 թ.
ավելի բուռն իրադարձությունների: Նշենք, որ 1248 թ. Ղարա-
ղորումից վերադարձել էին երկու Դավիթ թագավորներ¹³³:
Եվ հենց նրանցից մեկը՝ Դավիթ Նարինը՝ գլխավորեց պայ-
քարը մոնղոլների դեմ:

1249 թ. անցքերին անդրադառնալով՝ Կիրակոս Գանձա-
կեցին վկայում է, որ հանկարծակի «...խորհուրդ արարեալ
ամենայն աւագանին թաթար զօրուն, վառեցան զինու և
կաղմեցան առ հասարակ կոտորել զաշխարհս Հայոց և Վրաց՝
զհնազանդեալս իւրեանց, վասն այսպիսի պատճառի, թէ
ապստամբել կամի թագաւորն Վրաց ամենայն իշխանօքն,
և զօրաժողով են գալ կոտորել զնոսա, քանզի երևէր իսկ,
զի զօրաժողով եղեն ամենայն իշխանքն առ թագաւորն
վրաց Դաւիթ ի Տփղիս»¹³⁴ (ամենայն հավանականությամբ

Դավիթ Նարինի մոտ): Պատմիչը նշում է նաև ապստամբու-
թյան գրգիռ պատճառը. հավաքի ժամանակ իշխաններից
սմանք ասել են՝ «Ընդէ՞ր ծառայեմք մեր սոցա՝ ունելով
զայսքան բազմութիւն զօրաց, այլ եկայք յանկարծակի
անկցուք ի վերայ նոցա, և կոտորեալ՝ ջնջեցուք զնոսա, և
մեր կալցուք զաշխարհս մեր»¹³⁵:

Գրիգոր պատմիչը նույնպես վկայում է, թե ինչպես մի
անգամ հավաքի ժամանակ իշխաններից մեկը «...համարեց
թագաւորին զայլ իշխանս, և ասաց զթիւ իշխանացն Ռ
(=1000) ձիաւոր պատերազմող, կայր որ ունէր Շ (=500),
և անկաւ բանս այս ի լոյս ամենայն թագաւորութեան, ...և
յորժամ հաշուեցան և համար արարին զօրացն հայոց և
վրաց, ասացին զիւրեանցն յաղթող լինել ի վերա զօրաց
Տաթարին, և բաժանեցին զգլխաւորսն ի վերա իւրեանց...»¹³⁶:

Սակայն ապստամբություն բարձրացնելու դեմ էր երկրի
աթաբեկ ու ամիրսպասալար Ավագ Զաքարյանը: Կիրակո-
սը, ավարտելով ապստամբության նպատակով հրավիրված
խորհրդակցության մասին իր տեղեկությունը, ավելացնում
է. «Նւ խափանեաց զայս խորհուրդ մեծ իշխանն Աւագ...»¹³⁷:
Իսկ ինչո՞վ բացատրել երկրի աթաբեկի ու ամիրսպասա-
լարի՝ քաղաքական մեծ կշիռ ունեցող այդ իշխանի, նման
գիրքորոշումն ապստամբության նկատմամբ այս ժամանակ:
Հավանաբար այստեղ կարևոր նշանակություն է ունեցել,
նախ, Ավագ Զաքարյանի գրաված կարևոր դիրքը մոնղոլների
մոտ: Այս և՛ նրա համոզմունքը, որ ապստամբությունը
հաղթական վախճանի չի հանգելու և անպայման տեղիք է
տալու մոնղոլների կողմից նորանոր ասպատակությունների
ու հալածանքների:

Տեղեկանալով նախապատրաստվող ապստամբության
մասին, մոնղոլներն սկսեցին անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք
առնել այն խեղդելու համար: Կիրակոս Գանձակեցին վկա-

128 Նույն տեղում:

129 Նույն տեղում:

130 Նույն տեղում:

131 Նույն տեղում, էջ 314:

132 Նույն տեղում:

133 Ստեփանոս Օրբելյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 26, «Վրաց ժա-
մանակագրություն», էջ 100:

134 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 319:

135 Նույն տեղում:

136 Գրիգոր պատմիչ, էջ 20:

137 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 319:

լում է. «...և թաթար զօրուն սլաթահեալ ի տեղուջն՝ լուան զայն և ազդեցուցին գլխաւորացն:

Եւ իբրև ցրուեցան զօրք իշխանացն յիրաքանչիւր տեղիս, ապա նոցա այսպէս զինեալ՝ կամէին առ հասարակ կատարել զամենեանն: Եւ յիշխանացն, զորս գտան առ իւրեանս, ի կալանս արարին. և որք ո՛չ էին անդ, հրաւիրակս առաքեցին փութով առ իւրեանս կոչելով»¹³⁸:

Ձերբակալվածների թվում էր նաև Դավիթ Նարին թագավորը, որին մոնղոլները բանտարկել էին Չագեծորի (Գորիս) բանտում¹³⁹: Թեև Ավագ Ջաքարյանը լավ փոխհարաբերութեան մեջ էր մոնղոլ Չաղաթայն զորավարի հետ, այնուամենայնիվ նա էլ ապստամբութեանը մասնակից լինելու կասկածի տակ էր:

Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է, որ Ավագը ներկայացավ մոնղոլներին, ապացուցեց իր անմեղսակցութեանը, ապա միջնորդեց կալանավորված իշխաններին ազատելու համար, որն էլ իրականացվեց՝ մեծ փրկագնի միջոցով միայն. «Եւ գնացեալ առ նոսա մայրն Աւագին, որում անուն էր Խոշաք, երաշխաւոր լինէր վասն որդույն իւրոյ միամտութեան առ նոսա, և թէ ինքն իսկ ընդ հուպ գալոց է առ նոսա, որ եղևն իսկ, զի եկն վաղվադակի իշխանն Աւագ և եցոյց նոցա զիւր մտերմութիւնն առ նոսա բազում վկայութիւք:

138 Նույն տեղում:

139 Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 405—406:

Ստեփանոս Օրբելյանի սույն վկայութեանը թույլ է տալիս կարծելու, որ 1249 թ. պաշարը՝ զեկավարել է Դավիթ Նարինը: Այդ պատճառով էր նա ձերբակալվել ու բերվել Չագեծոր, որտեղից հետագայում նրան հաջողվեց փախչել: Իսկ այն, որ ապստամբութեան նախապատրաստութեանը տեղի է ունեցել Տփղիսում, զա ոչնչով չի հակասում վերն առվածին, որովհետև Ղարազորումից ետ դառնալուց հետո երկու Դավիթ թագավորներին էլ Ավագի միջնորդությամբ սկզբնապես Տփղիսում զահ բարձրացրին: Եվ օրենքներն ու հրովարտականներն էլ երկուսի անունից էին հրապարակվում («Վերաց ժամանակագրութեան», էջ 101, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 316—317): Հետևաբար Տփղիսում նախապատրաստված ապստամբութեան ղեկավարը կարող էր լինել հենց Ռուսուզանի որդին, մասնավորապես, որ Բաղուն հովանավորում էր Ուլու Դավթին:

Եկն և թագաւորն Դաւիթ, և այլ իշխանքն. և կապեալ զամենեանեան ուժգին, ըստ օրինի իւրեանց զձեռս և զոտս րարակ շուանօք, և թողեալ այնպէս կապեալ զերիս աւուրս՝ ձաղէին և անաբգէին զնոսա վասն հպարտութեանն և ապստամբ խորհրդոյն: Եւ ապա առեալ զամենայն երիվարս և զգինս գլխոց նոցա, թողին զնոսա...»¹⁴⁰:

Ձերբակալված իշխաններին ազատմանը նպաստել է մոնղոլ զորավար Չաղաթայն¹⁴¹: Սակայն նա այդ արել է ոչ միայն Ավագի հետ ունեցած բարեկամական հարաբերութեաններից ելնելով: Չաղաթայն ավելի շուտ ձգտել է բարեկամական հարաբերութեաններ հաստատել նվաճված երկրների ֆեոդալական վերնախավի հետ: Չնայած դրան, մոնղոլները ղաղաբեցրին իրենց դաժանութեանները Հայաստանի և Վրաստանի բնակչության հանդեպ¹⁴²: Դա, հնարավոր է, որոշ չափով կապված էր նաև Դավիթ Նարին թագավորի կալանավարից փախչելու հետ:

1249 թ. իրադարձութեանների մասին որոշ պատկերացում է տալիս 1251 թ. Մեծ Հայքի բնակչությանը Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի առաքած «Խրատական թուղթը»¹⁴³: Նրանում, կապված վերոհիշյալ իրադարձութեանների հետ, խոսվում է մոնղոլների վայրագութեանների մասին. «և հանին (մոնղոլները—Ն. Ս.) զսուսերս ի պատենից և լարեցին զազեղունս իւրեանց, և ծալբաքաղ արարին ի բազում տեղիս զմարդ և զանասուն և զստացուածս, որպէս առ մեզ էհաս համբան»¹⁴⁴: Կոստանդին Բարձրբերդցին, ելնելով քաղաքական որոշակի նկատառումներից, մոնղոլների հետ Կիլիկիայի դաշն կնքելու մտադրութեանից, կոչ էր անում հայերին՝ հնազանդվել մոնղոլներին և շապստամբել նրանց դեմ: Այդ կոչն ինքնին արդեն վկայում է այն պայթա-

140 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 320:

141 Նույն տեղում:

142 Վարդան Արևելցի, էջ 148:

143 Լ. Ս. Խաչիկյան, Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը, էջ 279—284:

144 Նույն տեղում, էջ 280:

րի մասին, որ 1249 թ. տեղի է ունեցել, և որն այդքան անհանգստացրել էր Կոստանդին կաթողիկոսին: Եվ բոլորովին պատահական չէ, որ հոգևոր առաջնորդը, չնայած այն ծանր պայմաններին, որոնցում գտնվում էր բուն Հայաստանը, կոչ էր անում. «Արդ, դուք մեզ լսեցէք և ի բարին դարձիք և ի ձեր պարկեշտ վարքն ըստ պատուիրանին աստուծոյ՝ և մեր երաշխաւոր եմք, որ ամենայն ձգտարտութեամբ աստուած առ ձեզ դառնայ գթութեամբ և ողորմութեամբ յաւրոց և յեղանակաց տարույ, բարեխառնութեամբ երկինք երկնաւորաւքն տացէ զքաղցրութիւն իւր ի վերա ձեր և երկիր առաւութեամբ տացէ ձեզ պտուղ իւր, և դանին կամքն արծաւանայ և թեթևացուցանէ զմայն...»¹⁴⁵:

Կոստանդին Բարձրբերդցին փորձում է բուն Հայաստանի բնակչութեանը համոզել, թե գրոթյունն աստիճանաբար փոխվել է (հավանաբար նկատի ունի մոնղոլական ավերիչ ու սարսափելի արշավանքները), և որ ապստամբություններ բարձրացնելը օգուտ չի կարող բերել: Այդ միտքն իր արտացոլումն է գտել նրա հետեւյալ տողերում. «Եւ այդ ևս առաւել հիացումն և մեծ զարմանք, որ այդպէս մոտացայք զպատուհասն զոր կրեցիք՝ հարուածեալք և գանձալք գաւազանաւ ցասմանն աստուծոյ, և տեսանէք աչաւք ձերովք զլերինս և զդաշտս ձեր, որ սակաւ մի յառաջ լի էին դիակոյտ ոսկերաւք սպանելոցն, և զայլս և զխորածորս, որ լցեալ էին փախստականաւք, և ուտէք և ըմպէք զհաց և զգինի ի գեանոյդ, զոր տեսէք առոգեալ արեամբ սիրելեաց ձերոց»¹⁴⁶:

Գիտական գրականութեան մեջ 1249 թ. իրադարձությունները տարբեր կերպ են բնութագրվել:

Ի. Ա. Զավախիշվիլին գտնում էր, որ 1249 թ. ապստամբական ելույթներ եղել են¹⁴⁷:

¹⁴⁵ Լ. Ս. Խաչիկյան, Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը, էջ 280:

¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 279:

¹⁴⁷ օ Յ Ջ օ Յ օ ժ օ Յ Յ օ Լ օ, III, էջ 141:

Ն. Ա. Բերձենիշվիլին, անդրադառնալով 40-ական թվականներին հակամոնղոլական ելույթներին, դրանք բնութագրում է որպես դավադրություններ¹⁴⁸: Հասկանալի է, որ այն վերաբերում է նաև 1249 թ. անցքերին:

Հ. Հ. Մանանդյանն իր հերթին գրում էր. «Դավադրության այս փորձը մոնղոլական զորքին առիթ ծառայեց վերսկսելու կողոպուտները, ավերածությունները և կոտորածները գլխավորապես, Սամցխեում և վրացական այլ գավառներում, որոնց մի մասը ապստամբել էր: Նրանք ավերեցին նաև Հայաստանի մի քանի շրջանները»¹⁴⁹:

Լ. Ս. Խաչիկյանը, անդրադառնալով Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի «Խրատական թղթին», գտնում էր, որ «...1249 թ. Հյուսիսային Հայաստանի շրջաններում ու վրաստանում մոնղոլական տիրապետության դեմ բռնկվում է ապստամբություն»¹⁵⁰:

Լ. Հ. Բաբայանն այս հարցի առթիվ գրում էր. «Վարդան Վարդապետի և Վրաց Անանուն պատմիչի վկայություններից, մեր կարծիքով, պարզ երևում է, որ թերևս վրաց և հայ Ֆեոդալները ապստամբելու մասին սոսկ որոշումով չեն սահմանափակվել, ինչպես ասում են Կիրակոս Գանձակեցին և Գրիգոր պատմիչը (Մաղաբիա), այլ դիմել են կոնկրետ քայլերի, որպիսի հանգամանքը առիթ է ծառայել նվաճողներին կողմից նորանոր ավերածությունների ու կոտորածների»¹⁵¹:

¹⁴⁸ Н. А. Бердзенишвили. Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI вв.). Тбилиси, 1938, с. 8.
¹⁴⁹ Հ. Հ. Մանանդյան, Գ, էջ 234:

¹⁵⁰ Յավթը, անվանի հայագետի մոտ հետևողական մոտեցում չկա 1249 թ. դեպքերի գնահատման հարցում: Հայրենիքի ազատագրման նպատակով նախադատարատվող զինված ելույթը չպետք է «դավադրություն» բնութագրել:

¹⁵¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը, էջ 271:

¹⁵² Լ. Հ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 261:

Յու. Մ. Միրսարուիձեն ևս 1249 թ. քաղաքական ելույթն անվանում է դավադրություն¹⁵²։

Պատմագիտության մեջ այն հաճախ համարվում է սոսկ ապստամբության փորձ¹⁵³։

Մեզ հիմնավոր է թվում այն տեսակետը, բայց որի՝ ապստամբության նախապատրաստումը չի սահմանափակվել նախնական քայլերով, այլ վերաճել է նաև կոնկրետ գործողությունների, որպիսի հանգամանքն էլ հալածանքների ու ասպատակությունների տեղիք է տվել։ Հարկ ենք համարում ավելացնել, որ միայն Վարդան Վարդապետի վրահայտությունը չէ, որ նման կարծիքի հիմք է դառնում¹⁵⁴։ Այդ մասին կոնկրետ ակնարկ ունեն նաև Անանուն ժամանակագիրն ու Կիրակոս Գանձակեցին։ Վերջինս, երբ խոսում է ապստամբ իշխաններին փրկագնով ազատելու մասին, ավելացնում է, որ դրանից հետո մոնղոլները «...ինքեանք չարձակեցան ի կողմանս Վրաց ի վերայ բազում գաւառաց, ո՛րք ապստամբք և ո՛րք ոչ, և զբազումս կոտորեցին և զն բազմագոյնս գերի վարեցին»¹⁵⁵։

Անանուն ժամանակագիրն իր հերթին վկայում է, որ 1249 թ. Բաշուն և մյուս մոնղոլ հրամանատարները ստացան վրաց թագավորի ու իշխանների ապստամբության լու-

152 Ю. М. Сухарьудзе, նշվ. աշխ., էջ 28։

153 Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1965, էջ 189, Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1975, էջ 535։

154 Վրաց ժամանակագրի տեղեկությունը վերաբերում է 1247 թ. անցքերին։ Առհասարակ պետք է նշել, որ պատմագիտության մեջ ցարդ մի շարք պատմաբաններ (Լ. Զ. Բաբայան, Ն. Ֆ. Շոշիաշվիլի), ինչպես արդեն նկատվել է (տե՛ս Ց. Թօօկոյեճօճ, նշվ. աշխ., էջ 105), վրաց ազգուրի հաղորդած տեղեկությունները Կոխտասթավիի հավաքի վերաբերյալ վերագրել են 1249 թ. ապստամբությանը։ Ըստ Ա. Շահնազարյանի՝ Կոխտասթավիի հավաքը տեղի է ունեցել 1245 թ. և կապված է վրացական պետությունում ավատական ներհակությունների խորացման հետ։ Թեև, քիչ անց հեղինակը նույն հավաքի վերաբերյալ վրաց ժամանակագրի հաղորդած տեղեկությունը՝ կապված Վահրամ Գագեցու հետ, վերագրում է 1249 թ. ապստամբությանը (տե՛ս Վահրամյանների իշխանությունը մոնղոլների տիրապետության օրոք, էջ 35—38)։

155 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 320։ (Ընդգծումը իմն է—Ղ. Ս.)։

րը¹⁵⁶։ Այնուհետև մոնղոլները «...բազում կոտորածս արարին չարուս և խայտառականս ի կանայս»¹⁵⁷։

Հայ-վրացական առաջին ապստամբությունը մոնղոլական տիրապետության դեմ պարտություն կրեց։ Դրա գլխավոր պատճառն այն էր, որ ապստամբ Ֆեոդալների մեջ միասնություն չկար։ Ապստամբությանը մասնակցում էին ոչ բոլոր Ֆեոդալները։ Հատկապես խիստ բացասաբար անդրադարձավ երկրի աթաբեկ և ամիրսպասալար Ավագ Զարբյանի հրաժարումն ապստամբելուց։ Զինված ելույթները չվերաճեցին կաղձակերպված համաժողովրդական մեծ պայքարի, ժողովուրդն անհրաժեշտ ակտիվությամբ չներգրավվեց շարժման մեջ։ Սա, անշուշտ, չի նշանակում, թե նա պայքարից դուրս մնաց։ Ուստի ապստամբությունը բացառապես Ֆեոդալական ուժերի ընդվզում չէր։ Ստեղծված կայունությունից դժգոհ էին հասարակության բոլոր խավերը։

40-ական թվականների ընդվզումները բողոքի լուրջ արտահայտություն էին թաթար-մոնղոլ տիրապետողների բռնությունների ու կամայականությունների դեմ։ Դրանք նաև նպատակ էին հետապնդում թոթափելու մոնղոլական ժանր լուծը և վերականգնելու երկրի քաղաքական ինքնուրույնությունը։

156 Անանուն ժամանակագրություն, էջ 21։

157 Նույն տեղում։

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԳԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԹԱԹԱՐ-ՄՈՆԳՈՒԱԿԱՆ
ԼՄԻ ԴԵՄ ԻԼԻԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ
(1256—1353 թթ.)

1. ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԹԱԹԱՐ-ՄՈՆԳՈՒԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Ինչպես արդեն նշել ենք, թաթար-մոնղոլական տիրապետության հենց սկզբնական շրջանից սկսած հայերն ու վրացիները, ենթարկվելով դաժան շահագործման, բնորոշում էին, իրենց դժգոհությունն արտահայտում բռնակալների դեմ: Ժողովրդական բնորոշումները գրանցված էին զանազան ձևերով: Չգիմանալով ստեղծված դժվարին պայմաններին, տեղական բնակչության մի մասը թողնում-հեռանում էր հայրենի վայրերից: Մյուսները դիմում էին զինված պայքարի: Դրա վառ արտահայտությունն էր, ինչպես տեսանք, 1249 թ. բռնկված հայ-վրացական առաջին ապստամբությունը թաթար-մոնղոլական տիրապետության դեմ:

1251 թ. մոնղոլական ղուռուկթայր (ցեղային առաջնորդների մեծ ժողովը) Չինգիզ խանի թոռ Մանգուին հռչակեց խաբան: Որոշվեց ավարտել Մերձավոր արևելքի ու Հեռավոր արևելքի ղեռև մոնղոլական լծին շնթարկված երկրրների նվաճումը: Այդ նպատակով կազմվեց երկու բանակ, որոնցից մեկը Խուբիլայի հրամանատարությունով պետք է շարժվեր դեպի Արևելյան Չինաստան, իսկ մյուսը՝ Հուլավուի առաջնորդությամբ՝ դեպի Իրան:

Հուլավուն 1256 թ. հասավ Իրան և, կոտորելով իսմայիլական աղանդավորների դիմադրությունը, ավարտեց այդ երկրի հյուսիսային տարածքի նվաճումը: Նույն թվականին փաստորեն հիմք դրվեց մի նոր մոնղոլական ուլուս-պետության, որը մոնղոլ այս հրամանատարի անունով հայտնի է որպես Հուլավյան:

Հուլավուի այս արշավանքի ժամանակ էր, որ նրա հրամանով մոնղոլական զորքերն արշավեցին Իկոնիայի սուլթանի դեմ և պարսություն մատենելով նրան՝ կրկին հարձակվեցին Կարինի, Երզնկայի, Մեքաստիայի, Կեսարիայի, Ինչպես նաև նրանց շուրջն ընկած գավառների վրա¹: 1258 թ. Հուլավուն գրավեց Բաղդադը և պատմության թատերաբեմից վերացրեց Բաղդադի խալիֆայությունը:

Թաթար-մոնղոլներին համառ դիմադրություն ցույց տրվեցին Մայաֆարկիինի բնակիչները: Նրանք երկու տարի (1258—1260 թթ.) քաջաբար մարտնչում էին մոնղոլների դեմ²:

Ապա թշնամին արշավեց նաև Մարգինի վրա: Մոնղոլները կողոպտեցին այն, ապա Գոնույսերն ու Արզնը³:

Դեպի Միջագետք ու Սիրիա կազմակերպված սույն արշավանքի ժամանակ էր միայն, որ Հուլավուն հաջողվեց հնազանդեցնել ազատատենչ սասունցիներին⁴:

Նորաստեղծ մոնղոլ-իրանական պետությունն ստացավ «Իլխանություն» անունը (իլխան, էլ-դան-ժողովուրդի տեր):

1 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 375: Է. Մ. Բաղդասարյանը ցույց է տրվել, որ մոնղոլների 1256 թ. արշավանքը դեպի Երզնկա՝ պայմանավորված է եղել սուլթանության ապստամբությամբ (հասկանալի է, որ նման վրձակ է տիրել նաև Գանձակեցու կողմից նշված մյուս վայրերում): Է. Մ. Բաղդասարյանը միևնույն ժամանակ նշում է, որ վերոնշյալ վայրերում հայկական իշխանությունների վերականգնման մոնղոլների քաղաքականությունը պայմանավորված էր դեպի մահմեդականության միջնաբերդ Բաղդադի վրա արշավելուց առաջ իր թիկունքն ամրապնդելու մոնղոլների ձգտումով (տե՛ս Է. Մ. Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 14—17):

2 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 384—385:

3 Рашид ад-Дин, III, с. 56.

4 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 386:

Նրա կազմի մեջ էին մտնում ներկայիս Աֆղանստանը (բա-
ցի Բալխի երկրամասից), Իրանը, Ատրպատականը, Առանը,
Շիրվանը, Հայաստանը, Արևելյան Վրաստանը, Ռումը, Զա-
գիրան (Վերին Միջագետք) և Արաբական Իրաքը: Արևմտյան
Վրաստանը, Տրապիզոնի հունական կայսրությունն ու Կի-
լիկյան Հայքը Հուլավյանների վասալներն էին:

Իլխանությունը սաղմնաֆեոդալական բռնապետություն
էր, մոնղոլական ֆեոդալականացած տափաստանային պե-
տականության և իրանական զարգացած ֆեոդալական հա-
սարականության ալլասերված ու ներքնապես հակասական
համակարգ:

Նոր տիրակալի օրոք հայ և վրացի ժողովուրդների ծանր
դրությունը է՛լ ավելի վատթարացավ՝ 1254 թ. աշխարհագրի
կենսագործման և Իլխանության կողմից մղվող նոր պատե-
րազմների պատճառով: Հետևանքը եղավ այն, որ հայ ու
վրաց ֆեոդալները որոշեցին ապստամբել մոնղոլների դեմ և
թոթափել ծանր լուծը:

1259 թ. Հուլավուի մոտ գտնվող Դավիթ Նարինը, շկա-
մենալով մասնակցել մոնղոլ հրամանատարի դեպի Միրիա
կազմակերպված արշավանքին, փախավ Վրաստան և ապրս-
տամբություն բարձրացրեց: Դավիթ Նարինի դեմ արշավեց
էմիր Աբդունը: Շիզա Քարթլիում տեղի ունեցած ռազմա-
կան ընդհարումներից հետո ապստամբ թագավորը հեռա-
ցավ Քուիթայիս, իսկ Աբդունը վերադարձավ Հուլավուի մոտ⁵:

1260 թ. աշնանը Դավիթ Նարինի սկսած ապստամբու-
թյունը շարունակեց Ուլու Դավիթը⁶:

Վրաց ժամանակագիրը հանգամանորեն նկարագրում է
ապստամբության շարունակությունը⁷: Սակայն նրա վկա-

⁵ Տե՛ս «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 102—103, *Juvaini*, II, p. 524—525; *Ю. М. Сухарьев*, Կղզի, աշխ., էջ 33:

⁶ *Juvaini*, II, p. 525.

⁷ Սույն ապստամբության մասին, ցավոք, հայկական աղբյուրներում
բիշ տեղեկություններ կան: Կիրակոս Գանձակեցին է որոշ վկայություն-
ներ թողել, որոնք, սակայն, ահհամեմատ ավելի հանգամանորեն են շա-
րագրված վրաց ժամանակագրության մեջ:

յություններից ապստամբության թափի և ընդգրկած շր-
ջանների մասին ամբողջական պատկերացում չենք կազմում,
քանզի նա հիմնականում կանգ է առնում լոկ Դավիթ թա-
գավորի գործունեության վրա: Այսպես, նա տեղեկացնում
է, որ երբ Հուլավուն Դավիթ թագավորին կանչում է Եգիպ-
տոս արշավելու, վերջինս թեև երկմտում է, բայց և այնպես
ուղևորվում է արշավանքի: Սակայն «երբ հասավ Զավաթ
երկրին, վճռեց ապստամբել, կանչեց իր համախոհներին ու
ասաց. «Ուվքեր կամենում են, թող թողնեն տիրությունը և գան-
ինձ հետ, իսկ եթե չեն կամենում՝ թող գնան Մսերը՝ (իմա՝
Եգիպտոս—Հ. Ս.) խանին ծառայության, որպեսզի պաշտ-
պանվի (ապահովվի) նրա կալվածքը [խանի կողմից]: Կա-
մոք առ մեկը կողմնորոշվեք, իսկ ես խոշա Ազիզի բռնու-
թյունների պատճառով, որը [ավելացրեց] Աբդունի կողմից
իմ հանդեպ սահմանած [հարկերը], ալլես չեմ ուզում ծա-
ռայել թագարներին, ուստի չեմ հանդուրժի ալլախի ստո-
րացում»:

Թագավորությունը ենթակա իշխաններից ոմանք պաշտ-
պանեցին [վճիռը], ոմանք՝ ոչ. այնուամենայնիվ [թագա-
վորը] վճռեց ապստամբել»⁸:

Զուվեյնին, խոսելով Ուլու Դավիթի ապստամբելու մա-
սին, դարձյալ պատճառ է նշում հարկային լծի ծանրացու-
մը⁹:

Ինչպես երևում է վրաց ժամանակագրի հաղորդումնե-
րից, Ուլու Դավիթի բարձրացրած ապստամբությանը մասնակ-
ցել է ամիրսպասալար Զաքարեն. «Այս ընթացքում Ուլո
(Հուլավու—Հ. Ս.) խանի դեմ ապստամբեց Շանշեի (Շահն-
շահի—Հ. Ս.) որդի Զաքարիա ամիրսպասալարը, որ ամե-
նայն առաքինությանը օժտված ու նշանավոր մարդ էր, և
փախավ Նարին Դավիթի մոտ՝ Քուիթայիս ... Իսկ Դավիթ թա-
գավորը սիրով ընդունեց (նրան—Հ. Ս.)...»¹⁰:

⁸ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 111:

⁹ *Juvaini*, II, p. 525.

¹⁰ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 122: Ա. Գ. Հովհաննիսյանը
Զաքարեի ապստամբելու պատճառների մասին գրել է. «բոլոր պարագա-

Ապստամբութեանը միացավ նաև Զաքարեի աները՝ Ուխտիքի իշխան Սարգիսը¹¹։

Այս ապստամբութեանը մասնակից է եղել նաև Խաչենի իշխան Հասան Զալալը, որի նոր քայլը բռնավորների կողմից գնահատվեց որպես ժանրագույն հանցանք, և նա գլխով վճարեց¹²։

Ուլու Դավիթն իր կողմնակիցների հետ ամրացավ Սամցխեում, որը հայաբնակ էր¹³։ Ստորև կտեսնենք, որ ապստամբութեան ժամանակ այդ բնակավայրն աչքի ընկնող աեղ է գրավել։ Իսկ թագուհի Գոնցային ու իր կրտսեր որդի Դեմետրեին թագավորը թողեց Բջնիում¹⁴։

Եներոմ Շահնշահի որդին պատճառ ունեւ դժգոհ լինելու մոնղոլներից։ ...անձամբ Զաքարիայից նրանք խլել էին Ավագի կալվածները և հանձնել վրաց Ուլու-Դավիթ թագավորի հետ ամուսնացած Գոնցային՝ Ավագի այրուն։ Երբ 1260 թվականին վրաց թագավորի և լիխանների դեմ ըմբոստացավ վրաց զահաժառանգ Դավիթ Նարինը, Զաքարիան միացավ սրան, որի համար թաթարները մահապատժեցին Զաքարիային (1261 թ.)» (Ս. Գ. Հավնանիսյան, Դրվագներ, Ա, էջ 183)։

Շահնշահի որդին, Իհարկե, պետք է դժգոհ լինեւր մոնղոլներից՝ Ավագի տիրույթը Գոնցային հանձնելու պատճառով։ Սակայն սխալ կլինեւր մտածել, թե Զաքարեն օգտվել է Դավիթ Նարինի և Ուլու Դավիթի վատ փոխհարաբերություններից, միացել է մոնղոլների դեմ ապստամբած Ռուստայանի որդուն և հանդես է եկել Ուլու Դավիթի և նրան հովանավորող մոնղոլների դեմ, ինչպես հետևում է գիտնականի կարծիքից։ Իհարկե բացառված չէ, որ Զաքարեն, մեղ համար հասկանալի պատճառով, Դավիթ Նարինի կողմն անցներ։ Սակայն դա ուրիշ հարց է։ Բացի այդ, չպետք է մոտանալ, որ Ուլու Դավիթը նույնպես ապստամբել էր մոնղոլների դեմ։

Հարկ է նշել, որ մի որոշ ժամանակ անց մոնղոլները ձերբակալեցին Զաքարին և մահապատժի ենթարկեցին 1261 թ. (Սահնաևու Օրբելյան, Ժամանակագրություն, էջ 26)։

11 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 393։ Ը. Աճառյանը չի բացատրել Սարգիս իշխանի հայ լինելու հնարավորությունը (տե՛ս Ը. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, 1948, հ. Գ, էջ 429)։ Այդ կարծիքը ընդունելի է թվում այն պատճառով որ Ուխտիքը ճշող մեծամասնությամբ բնակեցված էր հայերով։

12 Այս իշխանը նույնպես մահապատժի ենթարկվեց մոնղոլների կողմից 1261 թ. (Վաղդան Արևելցի, էջ 153, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 390—391)։

13 Ս. Գ. Հավնանիսյան, Դրվագներ, Ա, էջ 164։

14 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 111—112։

Վերադառնալով արշավանքից՝ Հուլավուն (1256—1265 թթ.) եկավ, հասավ իր ամառային կայան Ալաղաղ, իսկ այնտեղից էլ՝ Մուղան և հարցուփորձ արեց Դավիթի բարձրացրած ապստամբութեան մասին¹⁵։ «Կանչեց Արղունին ու երկու հարյուր իշխանների, զորավար նշանակեց ու քսան հազար զորք տվեց և հրամայեց իրեն հնազանդ վրացիներին, որպեսզի առաջնորդեն Արղուն Օյրիդին¹⁶ և Սամցխե գնան թագավորի դեմ կովելու»¹⁷։

Հուլավուն Արղունին տրամադրեց մեծ ուժ, այդ թվում նաև նոր զորամասեր Իրաքի թումանից¹⁸։ Արղունը 20000-ոց զորքով անցավ Գանձակք, Սոմխիթն ու հասավ Տփղիս¹⁹։

Տեղեկանալով Արղունի և նրա կողմն անցած վրաց իշխանների գալու մասին, Դավիթ թագավորը համախմբում է իր կողմնակիցներին՝ թվով 8000 մարդ և նրանց հրամանատար նշանակում Սարգիս Զաղելուն։

Արղունն իր հերթին անցնում է Քարթլին, կանգ առնում Սուբամում և առանձնացնելով 6000 զինվորներ, նրանց ուղարկում է հակառակորդի դեմ։ Ինքը մնացած զորքի հետ մնում է Շինդարում։ Առաջապահ զորամասն առաջ է շարժվում դեպի Տաշխ-Կարի և կանգ առնում Շողա(Շոլա) գետի եզրին։

Սարգիս Զաղելին թշնամու դեմ ուղարկեց 1500 զինվորներս, չգիտենալով Արղունի առաջապահ զորամիավորման գալու մասին, անցան Ախալդարայի կամուրջը և շուտով տեսան մոնղոլներին։ Բախումը դարձավ անխուսափելի։ Ապստամբները քաջաբար մարտի նետվեցին ու սկսեցին կո-

15 նույն տեղում, էջ 113։

16 Օյրիդ իմա մոնղոլական օյրիդ տոհմին պատկանող։ Հմմտ. «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 216։

Հիշատակված տոհմի անունը Ռաշիդ էդ Գինը նշում է օյրաթ (տե՛ս Рашид ад-Дин, I, кн. I, էջ 118)։

17 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 112։

18 Juvainvi, II, p. 525.

19 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 112։

տորել հակառակորդին, որը, չզիմանալով հարձակման նմանօրինակ թափին, դիմեց նահանջի²⁰: Ապստամբների առաջագահ զորամիավորումը հետապնդեց թշնամուն մինչև Գորիի Եհնդար, որտեղ այս անգամ բախվեց մոնղոլների հիմնական ուժերի հետ և ժամանակագրի վկայության համաձայն «...նշանավոր հաղթությունը վերադարձան, բազում անվանի թաթարների իրենց հետ [գերի] վերցրած՝ դիմավորեցին Սարգսին ու զորքին»²¹:

Առաջապահ զորամիավորման հաջողությունից հետո Սարգիսը իր համայն զորքով հարձակման անցավ Արղունի դեմ: Բռնկվեց թեժ ճակատամարտ, որը, սակայն, ավարտվեց հակառակորդի հաղթանակով: Ապստամբների բանակը, զգալի կորուստներ տալով, դիմեց նահանջի, իսկ մոնղոլները հետապնդեցին նրան մինչև Ախալզաբաջի կամուրջը և նույնիսկ զրանից էլ այն կողմ, ու, ինչպես ժամանակագիրն է վկայում. «Այսպես հաղթանակած վերադարձավ Արղունը Ուլո խանի առաջ, մինչդեռ Սարգիսն ու մեխները թագավորի մոտ Սծղուր եկան՝ [կորցրած] սիրեցյալների համար արտասովելով, որովհետև մեծ մասը ոչնչացել էր, բիլը՝ մնացել»²²:

1260—1261 թթ. ձմռան կեսը Գավիթ թագավորը մնաց Սամցխեում, իսկ այնուհետև անցավ Շավշք ու Կղարջք և գնաց Նիգալխսխեի²³:

1261 թ. մայիս ամսին Հուլավուն Արղունին մեծաքանակ զորքով դարձյալ ուզարկեց թագավորի դեմ: Նույն թվականի հունիսին Արղունը հասավ Սամցխե ու սկսեց ավերել այն: Գրանից հետո նա շրջապատեց Յիխտ-Ջվարը, որտեղ, սակայն, հանդիպեց համառ դիմադրության: Համոզվելով, որ այն գրավել չի կարող, Արղունը ստիպված ետ քաշվեց ու

²⁰ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 112—113:

²¹ Նույն տեղում, էջ 113:

²² Նույն տեղում, էջ 114:

²³ Նույն տեղում:

հենց այդ ժամանակ էլ Հուլավուից հրաման ստացավ վերադառնալ իր մոտ²⁴:

Արղունի հեռանալուց հետո Գավիթ թագավորը վերադառնում է Սամցխե և հետագա անելիքների մասին խորհրդրդակցում իր համախոհների հետ: Սարգիս Զաղելին նրան խորհուրդ է տալիս զնալ կիստ-այնկողմ²⁵, Ռուսուգանի որդի Գավիթի մոտ: Այդ առաջարկն էլ արժանանում է թագավորի հավանությանը, որը դեսպաններ է առաքում Գավիթ Նարինի մոտ: Ստանալով վերջինիս համաձայնությունը՝ Ուլու Գավիթն անցնում է կիստ-այնկողմ և այնտեղ մնում շուրջ մեկ տարի²⁶: Ապստամբությունը սրանով փաստորեն ավարտվեց: Այժմ բանակցություններ սկսեցին Գավիթ թագավորի և Հուլավուի միջև:

Իսկ նախկինում Ավագ Զաքարյանի կին ու այդ ժամանակ Վրաստանի թագուհի Գոնցան, ինչպես նաև թագածառանգ Գեմետրեն, Արղունի կողմից գերեվարվել և տարվել էին Հուլավուի մոտ: Եվ, ահա, վերջինս էլ թագուհու միջոցով փորձում է հնազանդության բերել թագավորին: Այդ նպատակով նա դեսպաններ է առաքում Գավիթի մոտ: Վերջինս խոստանում է հնազանդվել՝ առաջարկելով իր պայմանը. ինքը խանի մոտ պատանդ պիտի ուղարկեր իր անդրանիկ որդուն՝ Գեորգիին, որի դիմաց խանը պետք է վերադարձներ թագուհուն և Գեմետրեին, ինչպես նաև իր գատաստանին հանձնեք Խոջա Աղիզին²⁷, որը Արղունի օգնականն էր հարկահանության գործում:

Առաջարկն արժանացավ Հուլավուի հավանությանը: Գործին միջամտեց նաև ժագումով հայ Շնուք Արքունը²⁸:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ կիստ-այնկողմ էր անվանվում կիստից արևմուտք ընկած տարածքը՝ Արևմտյան Վրաստանը, իսկ կիստ-այնկողմ՝ Արևելյան Վրաստանը:

²⁶ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 114—115:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 116:

²⁸ Այս գործիչը նախնին էր հետագայում հայ-վրաց փոխհարաբերություններում նշանակալից դեր խաղացած, ծագումով զարաբազի,

եմ ահա ենուր Արքունն անձամբ գնաց թագավորի մոտ, վերցրեց Գեորգիին, որի հետ վերադարձավ Տփղիս Այդ ժամանակ մայրաքաղաքի կառավարիչն էր հայազգի Շաղինը²⁹: Վրաց ժամանակագիրը մեծ զրվատանքով է խոսում ենուր Արքունի մասին՝ նրան անվանելով «...պատվավոր ու արդար, հավատով Քրիստոսի խաչը երկրպագող մարդ»³⁰: Ենուրը, հարգված լինելով խանի կողմից, ամեն բան անում էր ապստամբներին օգնելու, նրանց փրկելու համար: Վրաց ժամանակագիրը վկայում է, որ «նա էր երաշխավորում խանին, որ չվնասի Դավթին ու նրա որդի Գեորգիին»³¹: Ենուր Արքունն ապստամբներին պաշտպանելու գործում հմտորեն օգտագործում էր Հուլավուի կնոջ՝ Տողուզ խաթունի քրիստոնյա լինելու հանգամանքը, և «...պատվով էր վերաբերվում Տողուզ-խաթունը ենուր Արքունին, որը նույնպես քրիստոնյա էր»³²:

Ենուրը Գեորգիին ներկայացրեց Արղունին, Տողուզ խաթունին, Հուլավուին, որոնք լավ ընդունելություն ցույց տվեցին թագաժառանգին:

Այնուամենայնիվ, Հուլավուն բավարարված չէր այդ բոլորով և պահանջում էր, որ Դավթին անձամբ ներկայանա իրեն: Այդ նպատակով նա մի նոր դեսպան առաքեց թագավորի մոտ: Սակայն վերջինս մերժեց դեսպանին, պատճառաբանելով, որ իրեն չի հանձնվել Խոջա Ազիզը: Դավթի վարքագիծն առաջ բերեց խանի խոր զայրույթը, մի բան, որից փորձեց օգտվել Արղունը: Նա Հուլավուին խորհուրդ տվեց

Ենիկուրայանների, որոնք գործել են Վրաստանում: Ենուր Արքունի հայ լինելու մասին հանգամանորեն տե՛ս «Վրաց ժամանակագրություն», ծանոթագրություններ, էջ 202:

²⁹ Տե՛ս «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 117: Ը. Գ. Մարգարյանը գտնում է, որ սույն անձնավորությունը հայկական աղբյուրներում հիշատակվող Շահարադին, Ենորձավորն է (A. Г. Маргарян. К вопросу о личности и деятельности «некоего Шагина». — Кавказ и Византия, вып. 3. Ереван, 1982, с. 64—71):

³⁰ «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 117:

³¹ Նույն տեղում:

³² Նույն տեղում:

մահապատժի ենթարկել թագաժառանգ Գեորգիին և իրեն զորքով ուղարկել թագավորի դեմ: Տեղեկանալով Արղունի խարդավանքներին՝ ենուր Արքունը դիմեց Տողուզ խաթունի օգնությանը, և նրանք երկուսով ներկայացան խանին, բացատրեցին, որ նման քայլի հետևանքով Դավթի կարող է անցնել Ռսկե Հորդալի խան Բերքայի կողմը, որի հետ Հուլավուն թշնամական հարաբերությունների մեջ էր: Այդ բանախոսությունն այն արդյունքն ունեցավ, որ Հուլավուն հրաժարվեց Գեորգիին մահապատժի ենթարկելու մտադրությունից³³:

Ապա ենուր Արքունի ջանքերի շնորհիվ բավարարվեց նաև Դավթի թագավորի պահանջը՝ նրա դատին հանձնվեց Խոջա Ազիզը: Վերջինիս, ինչպես նաև թագաժառանգներ Գեորգիի ու Գեմետրիի հետ միասին Ենուրը գնաց Տփղիս, դեսպաններ ուղարկեց թագավորի մոտ և հայտնեց իր ու թագաժառանգների զայրուստը: Դավթի ու ենուր Արքունի հանդիպումը կայացավ Քվիչխեթի ու Սուրամի միջև, որտեղ Ենուրը թագավորին հանձնեց երկու թագաժառանգներին և Խոջա Ազիզին: Վերջինս թագավորի հրամանով մահապատժի ենթարկվեց³⁴:

Ի վերջո, Ուլու Դավթի ենուր Արքունի հետ ուղևորվեց Պարտավ՝ խանի մոտ: Նրանց հետ էր նաև Սարգիս Զաղե-լին: Երբ նրանք ներկայացան Հուլավուին, վերջինս սկսեց հարցաքննել ապստամբելու պատճառների մասին: Խանի և հարցաքննվողների միջև որպես թարգման հանդես էր գալիս հայազգի Մազուն Մահկանաբերդյին, որի մասին մեծ համակրանքով է խոսում ժամանակագիրը, նշելով որ նրան «...Ուլոն շատ էր սիրում, մեծապես պատիվ տալիս, որովհետև ինչպե՛հ մարդ էր, քաղցրալեզու, խանի մոտ ճարտասանությամբ հաջողակ»³⁵: Խանի հարցին Դավթին ու Սարգիսը պատասխանեցին, որ ապստամբելու պատճառը եղել

³³ Նույն տեղում, էջ 117—118:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 118—119:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 120:

են Խոջա Ազիզի բնություններն ու կամայականությունները: Եվ երբ թվում էր, թե Հուլավուն թագավորին մահապատժի կենթարկի, լուր ստացվեց, որ Տյուսիսից հարձակման է անցել Ռսկե Հորդաչի Բերբա խանը³⁶: Անդրկովկասում իր դիրքերը շփուլացնելու համար իլխանը Դավթին մահապատժի չենթարկեց:

Իսկ Բերբան հարձակման էր անցել 1262 թ. ամռան վերջին³⁷:

Հասկանալի է, որ Դավթին ու նրա կողմնակիցները մինչ այդ արժանացել են Սաղուն Մահկանաբերդցու, Ենուք Արքունի և վերջինիս միջնորդությունով նաև Տողուզ խաթունի հովանավորությունը: Վրաց ժամանակագիրը հիշատակում է, թե ինչպես հարցաքննության ընթացքում Սաղունը զգալի ծառայություն է մատուցել թագավորին. «Իսկ Սաղունը բարավոք թարգմանում էր, ձեռներկում թագավորի ասածները, որովհետև թագավորը փոքր էին կարկամում էր. Սաղուն Մահկանաբերդցին լավ էր ճարտասանում»³⁸:

Այսպիսով, 1259—1261 թթ. հայ-վրացական ապստամբությունը դաժանորեն ճնշվեց: Այս ապստամբության պարտություն պատճառները և ունեցած հետևանքները փաստորեն նույնն էին, ինչ 1249 թվինը:

2. ԱՊՍՍԱՄԲԱՍՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԹԱԹԱՐ-ՄՈՆԳՈՒԱԿԱՆ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԵՄ XIII ԳԱՐԻ 90-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԵՎ
XIV ԳԱՐԻ ՍԿՁԹԻՆ

Դեռևս հայ-վրացական առաջին ապստամբությունից ի վեր Անդրկովկասի քաղաքական կյանքում գերիշխող դիրք գրավելու համար համառ պայքար էր ծավալվել Զաքարյանների և Օրբելյանների միջև: 1250 թ. Ավագ Զաքարյանի մահից հետո Օրբելյանների ղեմ պայքարը շարունակեց Սաղուն

36 Նույն տեղում, էջ 119—121:

37 *Рассад ад-Дун*, III, с. 59.

38 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 120:

Արծրունին: Բուրորդին պատահական չէ, որ Ֆեոդալական այդ երկու տների ներկայացուցիչները հովանավորվում էին տիրապետողների կողմից: Դրանով վերջիններս կենսագործում էին իրենց ավանդական քաղաքականությունը, ինչպես Կ. Մարբան է գրել՝ «Գրգուել իրար ղեմ իշխաններին, պահպանել անմիաբանություն նրանց մեջ, հավասարակշռել նրանց ուժերը. թույլ չտալ նրանցից որևէ մեկին ուժեղանալ, — այս բոլորը թաթարների ավանդական քաղաքականությունն է եղել»³⁹:

1270 թ. Ուլու Դավթի թագավորի մահից հետո գահն անցավ նրա մանկահասակ որդուն՝ Դեմետրեին (1270—1289 թթ.), իսկ խնամակալ նշանակվեց Սաղուն Արծրունին: Վերջինս այնքան էր ամրապնդել իր դիրքերը, որ փաստորեն դարձել էր երկրի առաջին ղեմը⁴⁰: Դա, ինչ խոսք, ձեռնտու չէր Դեմետրեին, և պատահական չէ, որ 1281 թ. Սաղունի մահից հետո նա երկրի աթաբեկությունը հանձնեց Տարսայիճ Օրբելյանին⁴¹, Սաղունի որդի Խուլու-Բուդային թողնելով միայն ամիրսպասալարությունը:

Թեև հայ-վրացական երկրորդ ապստամբությունը դաժանորեն ճնշվել էր, բայց այն անհետևանք չէր մնացել: Տեղի ֆեոդալները և առհասարակ ժողովուրդը գիտակցում էին, որ միայն պայքարը կարող էր բարելավել ստեղծված ծանր կացությունը: Ուստի այն շարունակվում էր նաև Հուլավուի հաջորդ Աբաղա խանի (1265—1282 թթ.) օրոք: Եվ դա այնքան նշանակալից էր, որ ինչպես Անանուն ժամանակագիրն է վկայում, իլխանն անձամբ (...ի վրաց տուն մտաւ և զՋալալ թարայն և զՌաթի պապան սպանին ի Քայիթուն լեան որ է ի սահմանս Անոյ)⁴²:

1282 թ. Աբաղա խանի մահից հետո Իլխանությունն իր ձեռքը վերցրեց նրա եղբայր Թադուղարը (1282—1284 թթ.),

39 *K. Marx, Secret Diplomatic History of eighteenth Century*, p. 38.

40 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 142:

41 Սաեփանու Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 426:

42 Անանուն ժամանակագրություն, էջ 25:

որն ընդունեց մահմեդականություն, անվանվեց Ահմեդ և բրիտանացիների դեմ հայածանքներ սկսեց: Թագուղարի դեմ պայքարի ելավ Աբաղայի որդին՝ Արղունը, որը, արյունահեղ մարտերից հետո գահընկեց անելով իր հորեղբորը, ստանձնեց գահը 1284-ին:

Արղունի (1284—1291 թթ.) տիրակալության շրջանում պետության ղեկը գտնվում էր «Չինքսան»⁴³ տիտղոսը կրող Բուղայի ձեռքում: 1289 թ. մեծ էմիր Բուղան իր եղբոր՝ Բաղդադի կառավարիչ էմիր Արուկի հետ, իլխանի դեմ դավադրություն կազմակերպեց, որը, սակայն, հաջողություն չունեցավ, բացահայտվեց ու ճնշվեց⁴⁴: Դավադրությանը մասնակից լինելու մեղադրանքով մահապատժի ենթարկվեց նաև Դեմեարեի թագավորը⁴⁵, որը Բուղայի հետ լավ փոխհարաբերության մեջ էր⁴⁶:

Խուլթու-Բուղայի միջնորդությամբ Արղունը վրաց գահը հանձնեց Ռուսուդանի թոռանը՝ Վախթանգին: Սակայն վերջինս շարդարացրեց ամիրսպասալարի հույսերը և այդ էր պատճառը, որ երկու տարի էլ դեռ չէր անցել, երբ Վախթանգի և Խուլթու-Բուղայի միջև թշնամություն առաջացավ: Բայց ահա այդ սուր իրադրության պայմաններում էլ 1292 թ. վախճանվեց Վախթանգը, և գահը 1293 թ. անցավ Խուլթու-Բուղայի առաջադրած թեկնածու, կառավանված Դեմեարեի որդի Դավթին: Իլխանի նկատմամբ դավադրության մեջ մեղադրված և մահապատժի ենթարկված թագավորի որդուն գահը հանձնելն, ինչ խոսք, դուր չեկավ մոնղոլներին և այն դիտվեց իբրև ըմբոստության դրսևորում:

Եվ ահա, ինչպես արդեն նկատվել է, վրացական գահի շուրջ սկսած այս պայքարը փաստորեն ուղղված էր իլխան-

ների վարած քաղաքականության դեմ⁴⁷ և շարժման գլուխ էր անցել Խուլթու-Բուղան, որի համար էլ 1293 թ. նա մահապատժի ենթարկվեց: Խաչատուր Կեղանցին իր «Ողբում» նշում էր «գառառաց երերումը» և 1293 թ. կառավանված Խուլթու Բուղային.

«Տես ըզգաւառս ի յերերմանի ...
Զխուլթու-Բուղէն յարեան հալավի
Զիւր աննրման պատկերն ի հողի.
Զարքայն շիշխեմ հիշել ըզվրացի
Զատլաս երեսն ըզԴէմէտրէի»⁴⁸:

Քեյլաթու իլխանի (1291—1295 թթ.) կառավարման ժամանակ Անդրկովկասում սկսված ապստամբական շարժումը շարունակվեց նաև Բայդուի (1295 թ.) և ապա նաև՝ Ղազան խանի օրոք: Ռաշիդ էր Դինը վկայում է, որ «վրացիները շեն ճանաչում Ղազան խանի իշխանությունը»⁴⁹:

Ա. Գ. Հովհաննիսյանն իրավացիորեն գրում էր. «Թանկարժեք այս վկայությունը վերաբերում է ոչ միայն Վրաստանին, այլև Հայաստանին, ...Ռաշիդ ադ-Դինի գրքում հայերը կամ նրանց ֆեոդալները, օրինակ՝ Մահկանաբերդի և Կայենի Սաղուն Արծրունին, կամ սրա որդին՝ Հաղբատի իր որմնանկարներով հայտնի Խուլթու-Բուղան, թյուրիմացաբար վրացիներ են անվանված՝ ելնելով, անշուշտ այն հանգամանքից, որ հայ այս իշխանները վրացադավան էին կամ վրաց թագավորի աթաբեկներ ու սպարապետներ»⁵⁰:

Վրաց ժամանակագիրը նշում է, որ մոնղոլ զորավար Տաշարն ու օսերի թագավոր Փարեջանը այդ ընթացքում օժանդակում էին Դավթին⁵¹, որը Խուլթու-Բուղայի մահապատժից հետո էլ շարունակում էր իր հակամոնղոլական պայքարը: Իսկ մոնղոլներից Թուրալի և Ղազանի միջև մղվող

43 Ռ. Կ. Կիկնաձեն նշում է, որ այդ բառը մոնղոլները փոխ էին առել չինացիներից (չիներեն «չենսյան» — «մինխար» (տե՛ս Վր. Կ. Կիկնաձե, նշվ. աշխ., էջ 79):

44 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 154:

45 Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 430:

46 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 153:

47 Լ. Հ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 332:

48 Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Ֆրիկը պատմաքննական լույսի տակ, էջ 51:

49 Рашид ад-Дин, III, էջ 271:

50 Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Դավադներ, Ա, էջ 253—254:

51 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 161:

պայքարում վրաց թագավորը պաշտպանում էր առաջինին⁵²։

Եվ ահա Ղազան խանը որոշում է վճռական պայքար սկսել ապստամբների դեմ։ Նա նախ 1297 թ. հնազանդության կոչեց Գավիթ թագավորին։ Սակայն վերջինս ոչ միայն չգնաց դրան, այլև ամբանալով Մթիուկեթում, փորձեց կասկածատեսել իլխանների հակառակորդ Ոսկե Հորդայի Թոխթախանի հետ⁵³։ Ղազան խանն իմանալով այդ մասին՝ մեծ զորքով ապստամբների դեմ ուղարկեց Խուժուշահ զորավարին։ Սակայն այս արշավանքը մոնղոլներին որոշակի հաջողություն չբերեց և իլխանը նույն զորավարին հաջորդ տարում դարձյալ ուղարկեց Գավիթ թագավորի դեմ⁵⁴։ Խուժուշահն իր արշավանքի ընթացքում մեծ ավերածությունների ենթարկեց երկիրը, զգալի թվով մարդկանց սրի քաշեց⁵⁵։ Սակայն զրույթունը դրանով չփոխվեց։ Եվ ահա մոնղոլները, ի հակակշիռ Գավիթի, գահը 1299 թ. հանձնեցին նրա կրտսեր եղբորը՝ Գեորգիին⁵⁶, իսկ 1302 թ. Վախթանգին։ Այնուհետև Խուժուշահը մի քանի անգամ ևս արշավեց ապստամբների դեմ⁵⁷։

Այսպիսով, XIII դարի 90-ական թվականներին Վրաստանում լուրջ պայքար էր ծավալվել⁵⁸։

52 Նույն տեղում, էջ 164—167։

53 Նույն տեղում, էջ 169։ Նկատենք, որ իլխանների դեմ իրենց պայքարի հարցում վրաց թագավորները միշտ էլ ձգտում էին օգտագործել նրանց հակառակորդ Ոսկե Հորդայի խաների և եգիպտական սուլթանների հովանավորությունը։ Այս դեպքերից որոշ ժամանակ անց էլ՝ 1316—1317 թթ. և 1320 թ., ըստ ալ Մարկիդիի, ան-Նովկյրիի և ալ Այնիի եգիպտական սուլթանն իր մոտ էր հրավիրել Ուզբեկի և Վրացական թագավորի դեսպաններին (Տե՛ս В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов I, էջ 169—170, 437, 520)։

54 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 168։

55 Նույն տեղում։

56 Նույն տեղում, էջ 168—170։

57 Նույն տեղում, էջ 170—174։

58 Памятник эриставов /Пер., исследование и примеч. С. С. Какабадзе. Тбилиси, 1979, с. 24—26. Հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է նաև Հյուսիսային Հայաստանին։

Գավիթ թագավորը մինչև կյանքի վերջը մոնղոլների հանդեպ փաստորեն մնաց ապստամբ⁵⁹։

Հարկ է նշել, որ 90-ական թվականների սկզբներին սկիզբ առած վրաց-հայկական ապստամբական շարժման հետագա խորացման գործում կարևոր նշանակություն են ունեցել նաև քրիստոնյաների հանդեպ Ղազան խանի մեծ էմիր Նովրուզի սկսած հալածանքները⁶⁰։

90-ական թվականներին ծավալված վրաց-հայկական ապստամբական շարժումները, նշել է Ա. Գ. Հովհաննիսյանը, ունեցան այն դրական նշանակությունը, որ Թավրիզում, Մաբաղայում և այլուր սկսած եկեղեցիների ավերումը շտարածվեց Անդրկովկասի վրա⁶¹։ Ապա հեղինակը վկայակոչում է Ստեփանոս Օրբելյանին. «...բայց մեծ գլխաւորին ոչ թողացուցին քակել զեկեղեցիսն ակնածեալ ի Վրաց զօրացն»⁶²։ Ա. Գ. Հովհաննիսյանի կարծիքը հիմնականում շմերժելով հանդերձ, պետք է նկատել, որ Անդրկովկասն, այնուամենայնիվ, զերծ չմնաց այդ ավերածություններից⁶³։

XIII դարի 90-ական թվականներին և XIV դարի սկզբում՝ Իլխանությունից հեռացման սրման ժամանակաշրջանում, վրաց-հայկական ապստամբական շարժումների⁶⁴

Հարկ է նշել, որ օգտվելով Զաքարյան Հայաստանում և Վրաստանում աիրող խառն իրավիճակից, կրկին գլուխ բարձրացրին թյուրքական ցեղերը, որոնք Ազատ-Մոսկի գլխավորությամբ ասպատակեցին, ավերեցին Բասենը, Տալբը՝ սրի քաշելով բնակչության մի զգալի մասը։ Սակայն շուտով նրանք մի շարք մարտերում պարտություն կրեցին հայ-վրացական զորքերից, որոնք գրավեցին Սպեր, Նորա ու Բարբրդ քաղաքները և հողթանակած վերադարձան այնտեղից («Վրաց ժամանակագրություն», էջ 175—179)։

59 Տե՛ս «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 180—181։

60 Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 472—473։

61 Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ, Ա, էջ 255։

62 Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 473։

63 Նույն տեղում։

64 Լ. Զ. Բարաջանն առանձնացնում էր 1293—1297 թթ. ապստամբություն (տե՛ս Լ. Զ. Բարաջան, նշվ. աշխ., էջ 574)։ Ա. Գ. Հովհաննիսյանի կարծիքով ապստամբությունը սկսել է 1291 թ. (Դրվագներ, Ա, էջ 255) և ըստ վրաց ժամանակագրի շարունակվել է ավելի քան մեկ տասնամյակ

կարևոր նշանակությունը կայանում էր նրանում, որ դրանք, ինչպես որ նախորդ ապստամբությունները, նպաստում էին Իլխանությունից թուլացմանը: Այդ պայքարը հատկանշական էր առանձնապես իր քաղաքական ուղղվածությամբ: Իսկ դա ուրվագծում էր օտարերկրյա ծանր լծի կործանման հեռանկարը: Այդ հանգամանքը լավ էր հասկացել թաթար-մոնղոլական դաժան լծի դառնությունը ճաշակած, ժամանակի հայ նշանավոր բանաստեղծ Ֆրիկը: Նա գրել է.

«Այս այլ չի մրնայ հանցեղ,
Ու ֆալաքն ոչում կարևոր,
Զարնու և ձրգէ ի վայր՝
Զհամարէ զոչ որ թագաւոր»⁶⁵:

Ֆրիկի վերոհիշյալ տողերում իր արտացոլումն է գտել հայ ժողովրդի լավատեսությունն իր ապագայի հանդեպ, այն, որ պիտի գա Հայրենիքի ազատագրման ժամանակը: Այդ նպատակով նա դիմում էր ազգապահպանման ամեն մի միջոցի, օգտագործում էր ամենաչնչին իսկ թվացող հնարավորությունը:

(տե՛ս «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 161—182): Ուտի, զինված այս շարժումները, ըստ երևույթին, ավելի ճիշտ կլինեին դիտել որպես մոնղոլական տիրապետության դեմ առաջացած ապստամբական շարժումներ: Դրա օգտին են խոսում ազատամբական շարժումների վերաբերյալ և՛ վրաց ժամանակագրի վերոհիշյալ տեղեկությունները և՛ Խաչատուր Գեղառեցու վկայությունը, և՛ Ռաշիդ էդ Գինի՝ նույնպես արդեն հիշատակված վկայությունը վրացիների (վրացիների և հայերի—Չ. Ս.)՝ Ղազան խանի իշխանությունը չճանաչելու մասին: Իսկ վրաց ժամանակագրի այն տեղեկությունը, որ Ղազան խանի ժամանակ, ի հակադրություն Գավթի, Վախիժանդին թագավոր դարձրին և որ հինգ տարի է, ինչ տևում էր երկրի ավերումը («Վրաց ժամանակագրություն», էջ 174—175), ավաճի հաստատուն է: Հիշատակված 5 տարին տրամաբանական է, պետք է սկսել 1297 թ., երբ, ինչպես արդեն վերևում ասվեց, Ղազանը հնազանդության կոչեց Գավթին, մինչև 1302 թ. այն ժամանակ, երբ դահլ ճանձնվեց Վախիժանդին:

⁶⁵ Ս. Գ. Հովհաննիսյան, Ֆրիկը պատմաբանական լույսի տակ, էջ 70:

Թաթար-մոնղոլական տիրապետության անցյալ տասնամյակներում, Իլխանության կազմավորումից հետո էլ, մինչև նրա կործանումը, հայ ժողովուրդը շարունակում էր պայքարը եկվոր բռնակալների տիրապետության դեմ: Եվ քանի որ Հայաստանն այդ ժամանակ կազմում էր Իլխանության մի մասը, այդ իսկ պատճառով էլ նրա մղած պայքարը թաթար-մոնղոլական տիրապետության դեմ այս ժամանակաշրջանում կարելի է ուսումնասիրել հարևան երկրների պատմության հետ սերտ փոխկապակցվածության մեջ: Հարցն այն է, որ, գտնվելով միևնույն պետության սահմաններում, կառավարվելով մեկ միասնական կենտրոնից և ենթարկվելով նույն օրենքներին, այդ երկրների պատմության մեջ, բնականաբար, պետք է լինեին, և իրոք կային, որոշակի ընդհանրություններ և՛ սոցիալ-տնտեսական, և՛ քաղաքական ոլորտներում: Այդ իսկ տեսակետից բացառություն չի կազմում նաև նրանց ժողովուրդները՝ մոնղոլական լծի դեմ մղած ազատագրական պայքարի պատմությունը: Պայքարի այն ձևերը, որ տարածում էին գտել Իլխանության կազմի մեջ մտնող երկրներից որևէ մեկում, ոչ մեծ տարբերություններով, հաճախ էլ նույնությամբ, դրսևորվում էին մյուս երկրներում:

Արդեն նշել ենք, որ հպատակ ժողովուրդներին դենքի ու պայքարի էին դրդում առաջին հերթին ծանր հարկերը: Այդպես էր նաև Իլխանության շրջանում:

Սակայն, բացի ծանր հարկերից և այդ ընթացքում կիրառվող հարկադրման դաժան մեթոդներից ու ձևերից, հըպատակ ժողովուրդների բողոքն ու դիմագրությունն էին առաջ բերում մոնղոլական տարբեր ուլուսների միջև մղված պատերազմները: Անդրկովկասի պայմաններում դա արտահայտվեց 1262 թ. Իլխանության և Ոսկե Հորդայի միջև սկսած պատերազմի ժամանակ, որի ընթացքում երկրամասը վեր էր ածվել պատերազմական գործողությունների թատե-

րաբեմի, որը ենթակա էր կովոզ կողմերի հարվածներին ու պատճառած ավերածություններին⁶⁶:

Բնակչության համար ծանր բեռ էին նաև Իլխանուվյան կողմից ձեռնարկվող շինարարական-կառուցողական աշխատանքները, որոնք, ժամանակակից հեղինակների վկայությամբ, անպայման ծանրանում էին տեղական բնակչության ուսերին, անասելի բարդ կացության մեջ դնում նրան, առանձնապես գյուղացիությանը: Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդան Արևելցին վկայում են, թե ինչպես էր տառապում տեղական բնակչությունը Հուլավուի կողմից 60-ական թվականների առաջին կեսին Գառան դաշտում ձեռնարկած ամառանոց-բնակատեղիի շինարարության (ժամանակ⁶⁷: Ռաշիդ էդ Գինն իր հերթին տեղեկացնում է, որ Հուլավու, Աբաղա, Արդուն, Քեյդաթու և Ղազան խաների օրոք Ալադաղում, Ուրմիայում, Առանում և այլ վայրերում շինարարական աշխատանքների պատճառով ամայացվում էին շատ շրջաններ և հարկադրաբար ուրիշ վայրերից ալդտեղ էին քշվում մեծ թվով ույաթներ (գյուղացիներ—Հ. Ս.)⁶⁸:

Հայտնի է, որ մոնղոլների հիմնական դբաղմունքը անասնապահությանն էր, որի համար անհրաժեշտ էին ընդարձակ արոտավայրեր: Դրանից էլ բխում էր նվաճված երկրներն ամայացնելու նրանց քաղաքականությունը: Ըստ Մարկո Պոլոյի մոնղոլները իրենց անասնաչոտերով թափառում էին Հայաստանով մեկ⁶⁹: Այդպես էր վիճակը Անդրկովկասում, Ռուսիայում, ամենուր: Կ. Մարքսը նշել է, որ «...մոնղոլները վարվում էին իրենց արտադրության եղանակին համապատասխան, երբ ամայացնում էին Ռուսիան. անասնապահության գլխավոր պայմանն են մեծ անմարդաբնակ տարածությունները...»⁷⁰: Կ. Մարքսի սույն գրույթը վերաբերում է նաև Հայաստանին:

66 В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, I, с. 74, 326, т. II, с. 92, 143; «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 126:

67 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 396—397, Վարդան Արևելցի, էջ 151:

68 Рашид ад-Дин, III, с. 309; նույնի, Переписка, с. 281.

69 Марко Поло, с. 18.

70 К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XII, с. 724.

Եվ պատահական չէ, որ Քոբայրի եկեղեցու վրա Շահրնշահ Զաքարյանի որդի Գևորգի 1276 թ. փորագրած արձանագրության մեջ ժամանակաշրջանը բնութագրված է որպես «...մեծ նեղության մեջ (եղած) ժամանակ...»⁷¹:

XIII դարի վերջերից սոցիալ-տնտեսական դաժան շահագործմանը գումարվեցին նաև կրոնական հալածանքները:

Ահա այս բոլորի պատճառով էր, որ մարդիկ ստիպված թողնում-հեռանում էին հայրենի բնակավայրերից՝ դրանով արտահայտելով իրենց պասսիվ բողոքը: Սակայն ոչ բոլորն էին այդպես վարվում: Սրանց մի մասն էլ բարձրանում էր լեռներն ու անմատչելի վայրերը և այնտեղից պայքար մղում տիրող բռնության դեմ:

Հարկ է նշել, որ իլխանական տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած պարտիզանական բնույթի պայքարը պատմագիտության կողմից դեռևս հատուկ ուսումնասիրության ու լուսաբանման չի ենթարկվել: Դրան անդրադարձել է միայն Լ. Հ. Բաբայանը⁷² առաջ քաշելով ենթադրություն Հայաստանում պայքարի հիշյալ ձևի առկայության հնարավորության վերաբերյալ: Նա գրել է. «Մեզ թվում է հայկական աղբյուրներում, հատկապես, հիշատակարաններում, պահպանված այն վկայությունները, որտեղ ասվում է, թե քաղաքներից և գավառներից բնակչությունը մասսայական ձևով լքում էր հայրենի տունն ու տեղը, փախչում էր դեպի լեռները, կիրճերը, անանցանելի վայրերը, վերաբերում է հենց պայքարի մեկ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ընդունված այս ձևին»⁷³:

Ցավոք, հարցի ուսումնասիրության համար սկզբնաղբյուրները քիչ նյութ են տալիս: Սակայն, ինչպես ձիշտ կերպով նկատել է արևելագետ Ա. Ի. Ֆալինան, հենց այն, որ ս'չ Ռաշիդ էդ Գինն, ս'չ Համդոլլահ Ղազվինին և ս'չ էլ

71 Պ. Մ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրություններ, Երևան, 1977 (այսուհետև՝ «Հայաստանի վրացերեն արձանագրություններ»), էջ 173, 175, 177:

72 Լ. Հ. Բաբայան, նշվ. աշխ., էջ 572—575:

73 Նույն տեղում, էջ 573:

վաստաֆը շեն կարողացել լուել ժողովրդական դժգոհության մասին, ինքնին արդեն նշանակալից է⁷⁴։

Իլխանուլթյան սահմաններում, այդ թվում և Հայաստանում, ծավալված պարտիզանական բնույթի պայքարի մասին պատկերացում ենք կազմում հիմնականում Ռաշիդ էդ Գիֆի («Տարեգրության») և նամակագրության մեջ պահպանված որոշ անուղղակի տեղեկություններից։ Ղազան խանի արքունիքի սահեբ դիվան և տաջիխ վեզիր Ռաշիդ էդ Գիֆին, ինչ խոսք, իր վավերագրական երկերում ու գրագրություններում հանդես էր գալիս որպես խանի և առհասարակ Իլխանուլթյան շահերի պաշտպանը, նրա հիմքերն ամրապնդողը։ Առանց իր համակրանքներն ու հակակրանքները թաքցնելու, նա ամեն կերպ ջանում էր հակաիլխանական ամեն տեսակ շարժումների ձմանակիցներին ներկայացնելու իբրև գողեր, ավազակներ, այլ կերպ ասած՝ հակահասարակական տարրեր։ Բայց և այնպես հենց այս հեղինակի նկարագրությունից էլ պարզ երևում է, որ դա գյուղացիների և մյուս շահագործվող տարրերի պայքարն է ընդդեմ օտար լծի։

Համաձայն Ռաշիդ էդ Գիֆի, լեռներում և անտառներում թաքնված ապստամբների ջոկատները, որոնց անդամներին նա անվանում է «գողեր», «ավազակներ», կազմված էին փախստական գյուղացիներից, քաղաքային բնակչության ստորին խավերից։ Գյուղական բնակիչները հանդես էին գալիս որպես ժողովրդական ընդվզողների ուղեկիցներ։ Ամեն մի բնակավայրում ապստամբներն ունեին իրենց բարեկամները, որոնք օգնում էին նրանց։ Գեղջավազների միջոցով գյուղերում ապստամբների համար պատրաստվում էին պարենամթերք և այն ամենը, ինչ որ անհրաժեշտ էր պայքարի ելածների համար։ Քաղաքներում ևս նրանք ունեին կողմնակիցներ, որոնց մոտ կարող էին ապաստան գտնել⁷⁵։

Ապստամբներն ամենուրեք շրջապատված էին ժողովրդի համակրանքով։ Ամենուր, նրանց սիրով էին ընդունում,

թաքցնում, կերակրում և փառաբանում նրանց քաջագործությունները։ Ոչ ոք չէր ուզում մատնել ժողովրդական վրիժառուներին, և իշխանությունների համար շատ դժվար էր պայքարել նրանց դեմ։ Իսկ եթե նրանցից որևէ մեկին բռնում էին ու տանում մահապատժի, ապա ժողովուրդը զայրանում էր, թե ինչպես կարելի է զլխատել նման հերոսին⁷⁶։ Սակայն պետությունը զաժան պայքար էր մղում այդ ջոկատների դեմ և երբեմն պատժիչ արշավանքներ ձեռնարկում դրանք վերացնելու համար։

Ապստամբներին հետապնդելու, քարավանային ճանապարհները հսկելու և պաշտպանելու նպատակով Ղազան խանը ստեղծել էր բազմաթիվ ջոկատներ, որոնց ծառայողները կոչվում էին թարխաններ⁷⁷։

Գեռես Չարմաղանի 1236 թ. արշավանքների ժամանակ երկրի բնակչության մի մասը ստիպված թողնում-հեռանում էր իր բնակավայրից և ամբանում լեռներում ու անտառներում։ Այսպես, վրաց ժամանակագիրը վկայում է. «...հերացիք, կախեցիք, սոմխիթացի-քարթլեցիք, մեսխերը, տայեցիք թորեցի-արտահան-կողացիք՝ բոլորը ներփակվեցին բերդերում ու լեռներում, կովկասյան [լեռների] անտառներում և անտառայիններում...»⁷⁸։

Երկիրը նվաճելուց հետո էլ ստեղծված ծանր կացության հետևանքով բնակիչները նույն կերպ էին վարվում։ 1248 թ. հիշատակարաններից մեկում կարդում ենք. «սակայն զլուրմս տեսաք աշար մերովք ի նախաձայնեալ աղետից սուրբ նահատակին Ներսիսի. զեկեղեցիս մեր նսեմացեալ, զսեղանսն սուրբ կործանեալ. զմատեանս աստուածայինս այրեցեալ և առ ոտն կոխեալ... զաշխարհս մեր անապատացեալ, զքաղաքս բնակութիւն լեալ զազանաց, քանզի յցան լերիմք և անապատք մեր անգերծ փախստելիք»⁷⁹։

76 Նույն տեղում։

77 История Азербайджана, т. I, с. 184.

78 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 74։ (Ընդգծումն իմն է.—Ն. Ս.)։

79 Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանը, Ա, էջ 994, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 247։ (Ընդգծումը իմն է Ն. Ս.)։

74 А. И. Фалина. Реформы Газан-хана.—Ученые записки Института востоковедения, М., 1959, т. XVII, с. 53.

75 Рашид ад-Дин, III, էջ 268։

Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսը հայ-վրացական առաջին ապստամբության առթիվ բուն Հայաստանի բնակչությանն ուղղված իր շրջաբերականում, հիշելով մանդուկան արշավանքների հետևանքով երկրին հասած մեծ վնասները, նշում է. «և զայս և զխորածորս, որ լցեալ էին փախստականաւք»⁸⁰:

Ռաշիդ էդ Դինը վկայում է, որ դաժան հարկահանութեան հետևանքով ռայաթի մեծ մասը թողնում-հեռանում էր հայրենի բնակավայրերից, և քաղաքներն ու գյուղերը դատարկվում էին⁸¹: Ու թեև կառավարությունը փորձում էր այդ մարդկանց վերադարձնել իրենց բնակավայրերը, բայց դա նրան չէր հաջողվում⁸²: Ինչպես Ռաշիդ էդ Դինն է նշում, հեռացած մարդկանցից յուրաքանչյուրը մեծ արգահատանք էր տածում տերություն նկատմամբ⁸³: Ահա այդ մարդիկ էլ ամրանալով անմատչելի վայրերում, պայքարել են օտար տիրապետողների դեմ: Եվ դա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ պայքարի այն ձևը, որի մասին հիշատակում է Ղազան խանի սահեբ զիվանն ու առաջին վեզիրը:

Ռաշիդ էդ Դինի ներկայացրած պայքարը նշանակալից թափ է ստացել հատկապես իլխանական տիրապետության հաստատումից հետո: Եվ այդ ժամանակներից է, որ այն լուրջ անհանգստություն է պատճառել մոնղոլներին, որոնք և լուրջ պայքար են սկսել ապստամբների դեմ:

Նշանավոր պատմագիրը վկայում է, որ մոնղոլ-իրանական պետության իլխան Աբաղա խանը 1275—1276 թթ. ձմեռն անց էր կացնում Առանում: Մի օր նա իր թիկնապահների հետ որսի էր դուրս եկել: Եվ երբ խանը գտնվում էր Շահուդից 5 փարսանգ (մոտ 25—30 կմ) հեռավորության վրա, զինված տեղացիների մի խումբ հարձակվում է խանի ու նրա մարդկանց վրա: Տեղի է ունենում ընդհա-

80 Լ. Ս. Խաչիկյան, Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը, էջ 729:

81 Рашид ад-Дин, III, էջ 251:

82 Նույն տեղում:

83 Նույն տեղում:

րում, որից հետո ըմբոստության մասնակիցներն, ըստ պատմիչի, թողնում-փախչում են: Եվ, այնուամենայնիվ, Աբաղա խանը կարգադրում է գործողության վայրը բերել նահանգի աշխարհազորը՝ ըմբոստներին ջախջախելու համար: Զինական այս նախապատրաստությունից անհանգրստացած ըմբոստների հաքիմը (զեկավարը) խանին է ներկայանում սրով ու պատանքով և հայտնում իր հնազանդությունը⁸⁴:

Պարտիզանական բնույթի պայքարը, որ սկզբնավորվել էր մոնղոլական տիրապետության հենց սկզբնական շրջանում և զարգացել հետագա տասնամյակներում, առավել լայն տարածում գտավ հատկապես XIII դարի 80—90-ական թթ., երբ Իլխանությունը տնտեսական ճգնաժամի մեջ էր: Ապրստամբական շարժումներն այնքան են տարածվում, որ ըստանում են ծավալուն պայքարի բնույթ: Այդ մասին է վկայում նույն Ռաշիդ էդ Դինը: Նրա նամակագրությունից ամփոփ որոշակի և պարզ է երևում, որ զինված ջոկատների անդամները ոչ թե «գողեր» են կամ «ավազակներ», այլ՝ զինված գյուղացիներ ու քաղաքացիներ, որոնք պայքար էին մղում տիրող բռնակալության դեմ: Այդ իսկ պատճառով պետությունը դաժան պայքար էր մղում նրանց դեմ և երբեմն նույնիսկ ստիպված էր ռազմական խոշոր արշավանքներ ձեռնարկել: Ռաշիդ էդ Դինի նամակներից մեկը տեղեկացնում է, որ պարտիզանական բնույթի շարժումները տարածված են եղել Կեսարիայում և նրա շրջակայքում, որի պատճառով իլխանական կառավարությունը մեծ զորքեր է ուղարկել ըմբոստներին հնազանդեցնելու⁸⁵:

84 Նույն տեղում, էջ 91:

Մեզ հիմնավոր է թվում Լ. Շ. Բաբայանի և Բ. Ա. Ուլուբաբյանի այն տեսակետը, որ ըմբոստության մասնակիցները եղել են հայեր, քանզի պատմիչի վկայությամբ զինական բախումը տեղի է ունեցել ոչ քաղաքային վայրում, իսկ տվյալ ժամանակաշրջանում Առանի բնակչության և հատկապես՝ գյուղացիության, հիմնական էթնիկական տարրը հայությունըն էր կազմում (հանգամանորեն տե՛ս Բ. Ա. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 281—282):

85 Рашид ад-Дин. Переписка, с. 196—197.

Իր որդիներին Խոշա Սադ էդ Դինին հասցեագրած նամակից տեղեկանում ենք, որ ապստամբական ջոկատներ են գործել նաև Եփրատի ավազանում: Իլխանուլթյան սահեբզիվանն իր որդուն, որը նշված տարածքի հաքիմն էր, հանձնարարում էր հնազանդեցնել լեռներում և անմատչելի բերդերում ամրացած ըմբոստների ջոկատներին⁸⁶:

Արզինջանից (Երզնկայից—Հ. Ս.) մալիք Մուխն էդ Դին Փարվանեի՝ Ռաշիդ էդ Դինին գրած նամակից տեղեկանում ենք, որ ապստամբական մեծաքանակ զորքեր են գործել Երզնկայի շրջակայքում և Ռումի այլ լեռնային շրջաններում: Այդ իսկ պատճառով հսկայական բանակով Երզնկա է ժամանել մոնղոլ Տուկի Նոյոն զորավարը՝ լեռնային վայրերում գտնվող անհնազանդներին ջախջախելու նպատակով: Հստ նամակագրի՝ մոնղոլ զորահրամանատարը հաջողությամբ է կատարել իրեն հանձնարարված առաջադրանքը⁸⁷:

Ռաշիդ էդ Դինի վկայությունից տեղեկանում ենք, որ 1301 թ., երբ Ղազան խանը գտնվում էր Առանում, այդ ժամանակ կեզզիստանի էմիրները, որ վաղուց ի վեր խոռվովություններ ու ապստամբություններ էին բարձրացրել, թաքնվում էին անմատչելի լեռներում: Սակայն նրանք շուտով հնազանդվեցին տիրակալին և ծառայության մտան նրա մոտ⁸⁸: Սույն վկայությունը ցույց է տալիս, որ տիրապետողները այս հարցում էլ լեզու գտան իրար հետ: Սակայն ժողովրդական մասսաները շարունակում էին իրենց պայքարը: Ռաշիդ էդ Դինը, շարունակելով իր վկայությունը, ավելացնում է, որ գողերի ու թափառաշրջիկների ամբոխը, որ

⁸⁶ Նույն տեղում էջ, 89:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 307—308:

⁸⁸ Գետք է հիշել, որ Ռումի կազմի մեջ էին մտնում Երզնկայից բացի նաև Սասունը, Սվազը (Սեբաստիա), Բարբերը, Խարբերը և այլն (տե՛ս Ռաիւժ ԲԻ-ԴԻՆ, ԲԵՐԵՍԿԱ, Ը. 268—269):

⁸⁸ Ռաիւժ ԲԻ-ԴԻՆ, III, Ը. 189.

Աղբբեջանից⁸⁹ փախել և պատսպարվել էր այդ լեռներում, բռնվում ու կոտորվում է⁹⁰:

Ռաշիդ էդ Դինն իր որդիներից Վրաստանի հաքիմ Փիր-Սուլթանին հասցեագրած նամակում տեղեկացնում է, որ մի խումբ մոնղոլ էմիրներ այն ժամանակ, երբ Ղազան խանը պետք է արշավեր Շամ և Միսր⁹¹, իրենց հերթին 120000-ոց զորքով ուղևորվեցին դեպի Վրաստան, «որպեսզի պատժեն անհնազանդներին, հաշվեհարդար տեսնեն ընդվզողների ջոկատների հետ, որոնք բնակություն էին հաստատել Սանսունի (Սասուն—Հ. Ս.), Աբխազիայի և Տրապիզոնի լեռների բարձունքներում և բլուրների լանջերում ու նրանց բոլորին կապել հնազանդության և նվիրվածության գոտիով»⁹²:

⁸⁹ Հարկ է նկատի ունենալ, որ Աղբբեջան անվան տակ Ռաշիդ էդ Դինը նկատի ունի ոչ միայն Ատրպատականը, այլև Նախիջևանը, Կարաբաղը և Հայաստանի որոշ այլ շրջաններ (տե՛ս Ռաիւժ ԲԻ-ԴԻՆ, ԲԵՐԵՍԿԱ, էջ 269—270):

⁹⁰ Ռաիւժ ԲԻ-ԴԻՆ, III, Ը. 189.

⁹¹ Ուսումնասիրող Ա. Ի. Ֆալինան գտնում է, որ խոսքը վերաբերում է Ղազան խանի առաջին սիրիական արշավանքին (1299—1300 թթ.) (Ռաիւժ ԲԻ-ԴԻՆ, ԲԵՐԵՍԿԱ, Ը. 418):

⁹² Ռաիւժ ԲԻ-ԴԻՆ, ԲԵՐԵՍԿԱ, Ը. 297—298. (ընդգծվումը իմն է—Հ. Ս.): Թավրիզից դուրս եկած մոնղոլական մեծ բանակը շարժվելով դեպի Սասուն, Աբխազիա և Տրապիզոն, տեղերում ապստամբական ջոկատներին ջախջախելուց հետո խնդիր ուներ միանալու Ղազան խանին Հալեպում և մասնակցելու նրա արշավանքին (նույն տեղում, էջ 298):

Ընթերցողի մոտ տեքստը կարգալիս կարող է այն տպավորությունը ստեղծվել, թե խոսքը հնարավոր է, որ Տրապիզոնի կայսրության կազմում գտնվող Սամսունի (Ամիսոս) մասին է: Սակայն Ռաշիդ էդ Դինի նամակագրության քննական տեքստի հրատարակող Մուհամմադ Շաֆիին գտնում է, որ խոսքը տվյալ դեպքում Սամսունի մասին չէ (տե՛ս

رشيد الدين 'مكتابات محمد شفيع' لاهور، سال 1947

Իրոք հիշատակված Սանսունը պետք է հաշվական Սասուն ընդունել և ոչ թե Սամսուն: Դրա օգտին են խոսում հետևյալ հանգամանքները. ա) ժամանակի հաշիբեն ձեռագրերի հիշատակարաններում Սանսուն և Սասուն անվանումները համարժեք են (տե՛ս ԺԳ դարի հաշիբեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 245, 671): Իսկ ահա Սամսունը Սանսուն անունով չի հիշատակվում (տե՛ս Ս. Ս. ԿարոՅ. Трапезундская империя и заподноевропейские государства в XII—XV вв., М., 1981). ր) Սաս-

Քանի որ մոնղոլական մեծաքանակ բանակը շարժվել է դեպի վերոհիշյալ շրջանները, կարելի է պատկերացում կազմել այն մեծ թափի մասին, որ ընդունել էր պարտիզանական բնույթի պայքարն այստեղ:

Ռաշիդ էդ Դինի՝ իր մյուս որդուն՝ Խոջա Իբրահիմին գրած մի այլ նամակից երևում է, թե ինչպիսի իրարանցում էր տիրում Իլխանության մեջ. «Քանի որ էմիրները և զինվորները, որոնք գտնվում են նորին մեծության ծառայության մեջ, ինչպես նաև մեր ծառաներն ու մեր որդիները ժամանակի մեծ մասը զբաղվում են երկրների և քաղաքների հնազանդեցմամբ, ամրոցների և շրջանների ազատագրմամբ և նրանց անհրաժեշտ է զենք, իսկ պահեստներում, ինչպես մենք իմացանք, զենք քիչ է մնացել, ապա դրա համար մենք սուրհանդակներ և դեսպաններ ուղարկեցինք տարբեր երկրներին կողմերը և պահանջեցինք տարբեր տեսակների զենքեր»⁹³:

Ռաշիդ էդ Դինն այս նամակում որոշակի որևէ երկիր չի նշում, այլ տալիս է Իլխանության մեջ տիրող ընդհանուր անհանգիստ գրույթունը: Ելնելով վերը շարադրածից կարելի է ենթադրել, որ նման անհանգիստ վիճակ, վերոհիշյալ վայրերից բացի կարող էր լինել նաև Հայաստանի շատ շրջաններում:

Եզրափակելով կարող ենք նշել, որ, բացի հարևան վրացիների հետ բարձրացրած զինված ապստամբություններից, հայ ժողովուրդը մղում էր նաև պարտիզանական բնույթի պայքար, որը թեև նկատելի արդյունքների չէր հանգեցնում, այնուամենայնիվ ոգևորում էր ժողովրդին օտար նվաճողներին դիմադրելու և հավատ էր ներշնչում տևական պայքարի հաջողության ու վերջնական հաղթանակի նկատմամբ:

Չիդ էդ Դինի՝ վայրերի թվարկման նման հերթականությունը՝ Սանսուն, Աբխազիա և ապա Տրապիզոն, նույնպես դեմ է Սանսուն—Սամսուն համարժեքությունը:

⁹³ Рашид ад-Дин. Переписка, էջ 348—349 (ընդգծումն իմն է—Ն. Ս.): Իհարկե, այդ զենքերն անհրաժեշտ էին ոչ միայն ապստամբների դեմ պայքարելու, այլև նորանոր ռազմական գործողությունների համար:

Հայտնի է, որ դեռևս Ղազան խանի իշխանության գլուխ անցնելուց առաջ, ինչպես իլխանական տիրապետության տակ գտնվող մյուս ժողովուրդները, այնպես էլ հայերը, ենթարկվում էին սոցիալ-տնտեսական դաժան շահագործման:

XIII դարի վերջերից քրիստոնյա ժողովուրդների առանց այդ էլ անմխիթար վիճակն առավել վատթարացավ՝ կապված կրոնական հալածանքների հետ, որոնք սկսեցին Ղազան խանի օրոք, երբ վերջինս իլխանական իշխանությունը պահպանելու և ամրապնդելու նպատակով մերձեցավ տեղական (պարսկական) ֆեոդալական վերնախավին և ընդունեց մահմեդականությունը⁹⁴: Ժամանակակիցների ձեռագրերի հիշատակարաններում, ժամանակագրություններում բազմաթիվ վկայությունների ենք հանդիպում մոնղոլների կրոնական հալածանքների, եկեղեցիների ավերման և հոգևոր գործիչների նկատմամբ ծավալված հալածանքների մասին⁹⁵:

Սակայն, որոշ ժամանակ անց Ղազան խանը քաղաքական որոշակի նկատառումներով, հատկապես՝ հայ-վրացական զինվորական ուժն օգտագործելու, ինչպես նաև Անդրրկովկասում ծավալված ապստամբական շարժումներն ու դժգոհությունները կանխելու համար, մեղմացրեց իր հալածանքները⁹⁶:

Քրիստոնյա ժողովուրդների հանդեպ կրոնական հալածանքները սաքտկացյան Ղազանի հաջորդ՝ Ուլջիթու (1304—1316 թթ.), կամ ինչպես նա անվանվում էր նաև՝ Մուհամ-

⁹⁴ Рашид ад-Дин, III, с. 164.

⁹⁵ ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 784, 787, 810, Մանր ժամանակագրություններ, Ա, էջ 106, Սամվել Անեցի, էջ 164:

⁹⁶ Դա էր պատճառը, որ մի շարք գրիչներ սկսեցին դրվատանքով խոսել նրա մասին՝ նշելով, որ, իբր, նրա օրոք դրությունն այնքան էր բարելավվել, որ նրա մահը սղացին անգամ քրիստոնյաները (տե՛ս ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 23, 24, 26):

մեզ Խուրաբանդա (-«ծառա Աստծու») խանի օրոք: Պարսիկ պատմագիր Խոնդեմիրի տեղեկության համաձայն Չինգիզ խանի բոլոր հետնորդների մեջ նա առանձնանում էր մահմեդական կրոնի հաստատման ջանքերով⁹⁷:

Վրաց ժամանակագրի վկայությամբ՝ կործանվում էին եկեղեցիները: Նույնիսկ զորքեր էին ուղարկվում երկրամաս, որպեսզի ստիպեին քրիստոնյաներին հրաժարվելու իրենց հավատից և մահմեդականություն ընդունելու⁹⁸: Կրոնական հալածանքները շարունակվել են Ուլջեյթուի հաջորդ Աբու Սաիդի (1316—1335 թթ.) և վերջինիս հաջորդած մյուս իլխանների կառավարման օրոք, ընդհուպ մոնղոլ-իրանական պետության կործանումը՝ XIV դարի կեսը⁹⁹:

Հայոց հավատի, ուրեմն և ազգային ինքնուրույնության դեմ թաթար-մոնղոլ բռնակալների ձեռնարկած այս դաժանությունները, հալածանքներն ու այլազան կամայականությունները չէին կարող անհետևանք մնալ: Եվ բնական է, որ նախորդ տասնամյակներին ծայր առած դժգոհություններն ու ընդվզումները առավել բորբոքվեցին, ընդունեցին ավելի մեծ ծավալ:

Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է, որ դեռևս Ղազան խանի իշխանության գլուխ անցնելուց հետո քրիստոնեության և քրիստոնյաների դեմ ծավալված կատաղի պայքարի ժամանակաշրջանում նախիջևանում բռնաժողովները, վախենալով վրաց (վրաց-հայկական) զորքերից, չհամարձակվեցին քարոքանք անել եկեղեցիները¹⁰⁰: Ապա պատմիչը վկայում է, որ Սյունիքում էլ տեղացիները կաշառքի և նույնիսկ բռնի ուժի միջոցով թույլ չեն ավել եկեղեցիներին վնաս հասցրել¹⁰¹: Այդ ժամանակ անվնաս մնացին նաև Երասխ գետի

մյուս կողմում գտնվող եկեղեցիները¹⁰²: Ժամանակի ձեռագիր հիշատակարանների տեղեկության համաձայն քրիստոնյաների մեծ մասը սկսած հալածանքների պայմաններում իրենց հույսը շարունակել է կապել իր հավատի հետ¹⁰³: Վրաց ժամանակագիրն էլ վկայում է, որ քրիստոնյաների դեմ ծավալված պայքարի պայմաններում, երբ նրանց դեմ նույնիսկ դինական մեծ ուժեր էին ուղարկվում, քրիստոնյաները շարունակում էին հավատարիմ մնալ իրենց հավատին և դիմադրում էին ուղարկված դինական ուժերին¹⁰⁴:

Քայց և այնպես, չդիմանալով ստեղծված ծանր պայմաններին, բնակչության մի մասը ստիպված հավատափոխ էր լինում: Ոմանք էլ, վաճառելով իրենց կայքը հեռանում էին իրենց բնակավայրից¹⁰⁵: Սակայն հայրենի վայրերից տեղական բնակչության հեռանալու փաստը հենց ինքնին տիրապետողների դեմ պայքարի յուրատեսակ արտահայտություն էր, պատերազմի բողոք, որը լայն տարածում էր գտել մոնղոլական քոնրապետության շրջանում: Անշուշտ, ժողովրդի՝ հայրենի բնակավայրերից հեռանալու փաստը կապված էր ոչ միայն կրոնական հալածանքների, այլև դաժան հարկային քաղաքականության հետ¹⁰⁶:

Դեռևս XIII դարի վերջերից քրիստոնյաների վրա ջիզյա (ալլադավանության հարկ) էր սահմանվել¹⁰⁷, որը գոյություն ուներ նաև Ղազանին հաջորդած Ուլջեյթու իլխանի օրոք¹⁰⁸:

Չնայած կիրավորող հալածանքներին, ժողովուրդն իր մեծամասնությամբ գերադասել է վճարել հարկը, հաճախ նաև

102 Նույն տեղում:

103 ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 832:

104 Վրաց ժամանակագրություն, էջ 184—186:

105 ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 102:

106 Նույն տեղում, էջ 66, 92, Հ. Հ. Մանանդյան, Գ, էջ 327:

107 История Мар Ябалахи III и Рабан Саумы, с. 114. Համաձայն նույն աղբյուրի դա պարզապես ոչ թե հարկ էր, այլ իսկական կողոպուտ (նույն տեղում):

108 Ժամանակագրություն (XI—XVIII դդ.), էջ 263, Խաչատուր Ջուղայեցի, Պատմութիւն պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 84, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 46:

97 Хондемур, с. 75.

98 «Վրաց ժամանակագրություն», էջ 184—185:

99 ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 41, 51, 67—68, 154, 249, 255, 268, 325, 368 և այլն:

100 Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն, էջ 473:

101 Նույն տեղում:

դիմադրել, քան հավատափոխ լինել: XIV դարի հիշատակարաններից մեկում կարդում ենք. «...Ըմբռնեալ զքրիստոնեայսն դառն տանջանօք նեղէին ուրանալ զքրիստոսական հաւատն՝ որ ի Հայր և յՈրդի և յամենասուրբ Հոգի: Գարձեալ տեղի ետուն և եղին հարկս ի վերայ քրիստոնէից և յամենայն զլսոյ առնուին եօթն ութ դահեկան՝ յամենայն ամի, կամ ուրանալ զքրիստոս, կամ տալ զդահեկանն՝ որ է խարաճ. զոր ոչ հնազանդեցան քաջահաւատքն և առիքն խաբեբայ աղանդից նոցա, այլ յանձն առին տալ զհարկն յամենայն ամի: Եւ մերային սեռս ի քրիստոսադաւան քրիստոնեայք մտանէին ի լուծ հարկացն և գոհութեամբ տային զինչս և զստացուածս վաճառէին և տային յամենայն ամի և յերկոտասանամեայ մանկանէ առնուին զհարկն, և բազումք տարագիրք եղեալ վասն հարկին: Իսկ քրիստոնէիցն տալով գայս ամենայն՝ անվրդով կացին ի հաւատս որ ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս»¹⁰⁹:

Հավատափոխութեան քաղաքականութիւնը շէր սահմանափակվում միայն դավանանքի համար հարկ սահմանելով: Այն գնում էր ավելի հեռուն: Մարդիկ, որոնք հավատարիմ էին մնում քրիստոնեութեանը և վճարում դրա համար սահմանված հարկը, հաճախ ենթարկվում էին մարմնական դաժան տանջանքների, ծաղրածանակի, ընդհուպ մահապատժի: Ասորական աղբյուրների համաձայն՝ քրիստոնյաները սպանվում էին փողոցներում, հրապարակներում և այլուր: Երիտասարդ աղջիկներին մերկացնում էին և տանում փողոցներով: Սպանում էին նաև հղի կանանց¹¹⁰: Սակայն, այդուհանդերձ, շատերը դիմադրում էին և հավատարիմ մնում իրենց դավանանքին: Հիշատակարաններից մեկում կարդում ենք. «Իսկ անօրէն և անբարիշտ խորբանտայ խանն, իբրև ետես եթէ այնու ոչ կարաց յաղթել քրիստոնէիցն, յաւել այլ եւս հարուածս ի վերայ քրիստոնէից. կամ զամենեսեան ներքինիս առնել, կամ զմի սկն հանել, կամ դառնալ ի

...կրօնն Մահմէտի, որոյ վասն բազումք մեռան, վասն անուանն Քրիստոսի»¹¹¹:

Երբեմն պայքարի վերոհիշյալ պասսիվ մեթոդից ժողովուրդը անցել է ակտիվին՝ ընդվզել է օտարների դեմ, հրաժարվել պահանջվող հարկերը վճարելուց: Հարկահանութիւնը նման դեպքերում վեր է ածվել փոքր ծավալի ռազմական գործողութեան, որին մասնակցել են մեծաքանակ զինվորներ: 1318 թ. Հակոբ գրիշը Վարազա վանքից (Վասպուրական) վկայում է, որ հարկահանութեան նպատակով եկել էին «...ոմն անուն Աղլաղու, Սինթամուր և Հասան-թամուր ՌԳՃ. (1300) մարդով»¹¹²: Նրանք, ովքեր ընդվզել են, հրաժարվել պահանջվող հարկը վճարելուց, բարձրացել են լեռնային անառիկ վայրերը, ամբացել այնտեղ, պատրաստվել դիմադրութեան: Իսկ դա նշանակում է, որ որոշակի կապ գոյություն ունի տվյալ ժամանակաշրջանում թաթար-մոնղոլների կրոնական հալածանքների քաղաքականութեան և հայ ժողովրդի պարտիզանական բնույթի պայքարի միջև այն առումով, որ վերոհիշյալ հալածանքների հետևանքով հայրենի եզերքները լքած-հեռացածների մի մասը լրացրել են իլխանական տիրապետության դեմ պայքարող ժողովրդական վրիժառուների շարքերը: Հակադրվելով բռնի մահմեդականացմանը՝ ըմբոստները ոչ միայն հեռացել են լեռներն ու զինված պայքար մղել, այլև հենց իրենք են ձերբակալել մահմեդականներին և, հավանաբար, որպես պատանդներ տարել իրենց հետ: Այսպես, Երզնկայից մալիք Մուին էդ Դին Փարվանի՝ Ռաշիդ էդ Դինին հասցեագրած նամակից պարզվում է, որ մոնղոլ Տուկի նոյոն զորավարը հսկայական բանակով գալով Երզնկա, այնուհետև շարժվել է լեռնային շրջաններում գտնվող ապստամբական մեծաքանակ ջոկատների դեմ, անհավատներին (իմա՝ քրիստոնյաներին — Հ. Ս.) ջախջախելու, մահմեդական գերիներին ազատելու և

¹¹¹ Տե՛ս Ժամանակագրութիւն (XI—XVIII դդ.), էջ 263, Խաչատուր Առաքյեցի, էջ 84: (Ընդգծումներն իմն է—Հ. Ս.):

¹¹² ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 138:

¹⁰⁹ Հայոց նոր վկաները, էջ 121—122: (Ընդգծումները իմն է—Հ. Ս.):

¹¹⁰ История Мар Ябалахи III и Рабан Саумы, с. 127—128.

շիզիան հավաքելու նպատակով: Ըստ նամակագրի՝ Տուլի նույնն իր խնդիրը հաջողութեամբ է կատարել, տեղի ունեցած մարտերում հաղթել ապստամբական ուժեղ ջոկատներին: Դրանից հետո միայն ուսյաթը (այստեղ՝ մահմեդական ազգաբնակչությունը) համարձակվել է վերադառնալ իր բնակավայրերը և զբաղվել աղոթքով¹¹³:

Երկրի հայրենասեր հոգևոր առաջնորդները, կանխատեսելով մահմեդականացման քաղաքականության կործանիչ հետևանքները, հավատի և ազգային ավանդների պաշտպանության նպատակով, իրենց ստեղծագործություններով, փաստորեն, պայքարել, ժողովրդին մղել են համառ դիմագրություն ընդդեմ եկվոր բռնակալների, նրանց կրոնական անհանդուրժողականության ու ազգային հալածանքների: Այդպիսին է Ստեփանոս Օրբելյանի «Ողբը»¹¹⁴, որը գրվել է մոնղոլներին՝ իսլամին հարելու և քրիստոնյաների հանդեպ հալածանքներ սկսելու ժամանակ: Այն կարևոր նշանակություն ունի խնդրո առարկա ժամանակահատվածում հայ ժողովրդի հոգևոր սրբունմաների ու հայրենասիրական բաղձանքների ուսումնասիրության համար¹¹⁵:

Օրբելյանը և ի դեմս նրա՝ ժամանակի հայրենասեր հայ հոգևորականությունը, երազում էին երկրի անցած փառքի ու ազատության, նրա թագավորությունը վերականգնելու մասին: Հայրենասիրական գաղափարներով տոգորված «Ողբը»,

113 Рашид ад-Дин. Переписка, с. 307—308.

Այստեղ հարկ չենք համարում հատուկ կանգ առնել հայ ժողովրդի մղած պարտիզանական բնույթի պայքարին, քանզի այդ հարցերը քննվել է ուսումնասիրության նախորդ էջերում:

114 Ստեփանոս Օրբելյան, Ողբ:

115 Կ. Կոստանյանցը գտնում էր, որ Օրբելյանի «Ողբը» պատմական նշանակություն ունի և պատկերում է անցած ժամանակների ծանր ու անտանելի դրությունը (տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Ողբ, էջ 21): Պ. Մ. Խաչատրյանն իրավացիորեն գրել է, որ պատմական ողբերը, պատմությունն ուսումնասիրելու համար կարևոր սկզբնաղբյուրներ լինելով օժտված են վավերականությամբ և խստաշունչ պատմականությամբ (տե՛ս Պ. Մ. Խաչատրյան, Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր (ԺԳ—ԺԷ դդ.), Երևան, 1969, էջ 37):

Արշակունյաց և Բագրատունյաց հարստությունների հիշատակումը նրանում¹¹⁶, ասվածի վկայությունն է: Եվ պատահական չէ, որ այն ավարտվում է լավատեսորեն, ապագայի հանդեպ հույսի զգացումով:

«Նա նորոգումն մեզ կրկին,
Որ բնաւ շիշեմք զփառսն առաջին.
Կանգնէ զախոս թագաւորին
Եւ զգաւզանս պատրիարքին,
Սմենեցումց ըստ իւր կարգին,
Ուղղէ զգահոյս տիրականին.
Նոր զարգարէ փառօքն հին
Եւս առավել քան զոր էին.
Տայ մեզ գոշել ձայնիս ուժգին.
Վերջինս է մեծ քան զառաջին»¹¹⁷:

Թաթար-մոնղոլ բռնակալների կողմից վարվող բռնի մահմեդականացման քաղաքականության պայմաններում Օրբելյանն ու նրա համախոհներն իրենց հույսը կապում էին հայ ժողովրդի քրիստոնեական հավատին անհերք մընալու հետ:

«Եւ մեք ամէնս ի միասին
Տամք զոհովին մեր փրկողին
Հօր և Որդոյ և սուրբ Հոգոյն»¹¹⁸:

Հայ հոգևորականության մեծամասնությունը հայրենասիրության դասեր էր տալիս ժողովրդին: Եվ հենց նրա վաստակն էր նաև, որ Բլխանության կողմից պարտադրվող մահմեդականացումը հանդիպում էր հայ ժողովրդի դիմագրությունը: Ըստ Ս. Գ. Հովհաննիսյանի՝ մոնղոլների բռնակալական քաղաքականության դաժանացումը բոլորովին էլ կապ չի ունեցել նրանց իսլամացման հետ: «Հաճախ XIV դարի սկզբներին նկատելի դարձող մոնղոլ քաղաքականության հոսքի... ընթացքը վերագրվել է իսլամի ազդեցությանը. իբր՝

116 Ստեփանոս Օրբելյան, Ողբ, էջ 35:

117 Նույն տեղում, էջ 48:

118 Նույն տեղում:

ընդունելով մարգարեի կրոնը՝ էլիսանները որդեգրեցին օտարազավանների դեմ ուղղված «խալամի ուղմական ոգին» և կրոնական մոլեռանդությունը:

Մոնղոլների կրոնափոխությունը այսօրն վճռական նշանակություն վերագրել, — շարունակում է Ա. Գ. Հովհաննիսյանը, — կնշանակեր անգիտանալ պատմական իրողությունները:

Ընդունելով Մահմեդի կրոնը՝ էլիսանները և նրանց զորքերը շղարհեցին իրենց թշնամանքն ու պատերազմները մահմեդական հարևանների և առաջին հերթին՝ մահմեդականության ամբողջ հանդիսացող Եգիպտոսի դեմ»¹¹⁹:

Իսկապես մահմեդականություն ընդունելուց հետո Հուլավյանները շարունակում էին իրենց վաղեմի պայքարը եգիպտացիների դեմ և դա, ինչպես ճիշտ եզրակացնում էր Ա. Գ. Հովհաննիսյանը, բոլորովին էլ չի կարելի բացատրել կրոնական պատճառներով: Դա պետության արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող հարց էր¹²⁰, որը ոչ մի դեպքում չի բացառում այն հնարավորությունը, որ միևնույն զավանանքին պատկանող պետությունները թշնամաբար տրամադրված լինեն միմյանց հանդեպ:

Այդուհանդերձ, չպետք է թերազնահատել մոնղոլների կողմից մահմեդական կրոնի ընդունելու նշանակությունը վերոհիշյալ հարցում, քանի որ, ինչպես արդեն ցույց տրվեց, սկզբնաղբյուրները զգալի նյութ են տալիս այն մասին, որ իսլամն ընդունելուց հետո մոնղոլները դաժան հալածանքներ սկսեցին քրիստոնյա ժողովուրդների, այդ թվում և հայերի հանդեպ, որը հանդիպեց հայ ժողովրդի զանգվածային դիմադրությանը:

Իլիանության կողմից վարվող կրոնական հալածանքների ու բռնի զավանափոխման քաղաքականության դեմ հայ ժողովրդի պայքարն ուներ կարևոր նշանակություն: Այն ոչ թե սովորական մի դիմադրություն էր՝ թեև զորված քրիստո-

119 Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ. Ա, էջ 405:

120 Տե՛ս նաև Ա. Ա. Ալու-զադե, նշվ. աշխ., էջ 300:

նակական զավանանքին հարելուց, կրոնական զգացումներից ու պատկերացումներից, այլ բուն Հայաստանում, հայկական թագավորության բացակայության պայմաններում, դաստարերեն հայ ժողովրդի պայքարն էր իր ազգային ինքնուրույնության պահպանման համար:

* * *

Ուլջեթուին հաջորդած Աբու-Սայիդ բահաթուր-խանը վերջին իլխանն էր, որի իշխանությունը ճանաչվում էր բովանդակ պետության սահմաններում: Մոնղոլ-իրանական պետությունն անխուսափելիորեն գնում էր դեպի կործանում: Դրա հիմնական պատճառներից մեկը սոցիալ-տնտեսական հակասությունների սրումն էր: Ղազան խանի ռեֆորմները սոսկ դանդաղեցրին, բայց չկանխեցին այդ պրոցեսը: Հայերեն ձեռագրերի XIV դարի հիշատակարաններում, ինչպես նաև պարսիկ պատմագիր Վասսաֆի երկում վկայություններ են պահպանվել տվյալ ժամանակաշրջանում հարկերի չափերի բարձրացման ու ապրանքային արտադրության անկման վերաբերյալ¹²¹:

Աբու-Սայիդ իլխանի կառավարման ժամանակ էր, որ գուլս բարձրացրին կենտրոնախույս ուժերը: Իսկ նրա մահից հետո այլևս իլխանի իշխանությունը չէր ճանաչվում ամբողջ երկրով մեկ: Պետությունը երբեք էր ֆեոդալական տարբեր խմբավորումների միջև մղվող արյունահեղ կռիվներից¹²²: Արդյունքը եղավ այն, որ 1335—1344 թվականների ընթացքում իրար հաջորդեցին 8 իլխաններ¹²³: Այս առումով ուշագրավ է ժամանակակիցներից Մելքիսեդեկ գրչի հետև-

121 ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 46, 104, Татаро-монголы в Азии и Европе, с. 250.

122 Գ. Հովսեփյան, Խաղաղությանը, էջ 205, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 138—139, 164, 171, 215—216 և հապ., Սամվել Անեցի էջ 158, 167, 168, В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, I, с. 338.

123 Հ. Հ. Մամանդյան, Գ, էջ 333:

յալ վկայութիւնը. «Գրեցաւ (հիշատակարանը—Հ. Ս.) ի թուականի հայոց 22է (1338), ի ժամանակս որ ոչ զան կայր և ոչ սուլտան, և աշխարհս էր իբրև զնաւ յերերման»¹²⁴: Միջֆեոզական տարրեր խմբավորումների պայքարը շարունակվեց մինչև 1353 թվականը, երբ Գուրգանում սպանվեց վերջին իլխան Տուգա Թիմուր խանը: Այս թիվն էլ հենց իլխանության վախճանն էր գծում:

Անդրադառնալով այս անցքերին, Կ. Մարքսը նշել է, որ իշխանների մեկը մյուսի դեմ և գերագույն կառավարիչների դեմ պատերազմների հետևանքով դինաստիաներից մեկը XIV դարի կեսին կործանվեց¹²⁵:

Իլխանության կործանմանը ոչ պակաս շարժում նպաստեց նաև նրա կազմում գտնվող բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի, հերոսական պայքարը, որը նրանք մղում էին օտար տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանում:

Թաթար-մոնղոլական բռնատիրության դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարն ուներ կենսական նշանակություն: Դրա շնորհիվ էր, որ հայ ժողովուրդը, բուն Հայաստանում, թեկուզ և զրկված իր թագավորությունից, կարողացավ պահպանել ազգային ինքնությունն ու մշակութային կերպարանքը: Ճիշտ է, զգալի հարված էր հասցվել և՛ նրա բնակչությանը, և՛ մշակութային կյանքին, և՛ քաղաքական կացությանը, բայց և այնպես նա տոկաց, դիմացավ պատմական ճակատագրի հերթական դառը փորձությանը: Չնայած հայկական ֆեոզական տներին զգալի հարված էր հասցվել, նրանցից շատերը քայքայվել էին կամ թուլացել, սակայն մի մասը գոյատևեց՝ մոխիրների տակ անթեղված կրակի պես պահպանելով հայ հին պետականության բեկորները, որոնց միշտ էլ պիտի փարեր ազատաբազմ հայ ժողովուրդը:

Սակայն հայ ժողովրդի ֆիզիկական ու հոգևոր գոյությունը սպառնացող դեռ շատ փորձություններ էին սպասում: Իլխանության կործանումից հետո Հայաստանի տարածքը վերածվեց Չոբանյանների և Զելաչիրյանների ապատակությունների թատերաբեմի: Մոնղոլական այդ երկու խմբավորումների քաղաքականության հետևանքով ուժեղ հարված հասցվեց տեղական ֆեոզական տներին: Վիճակը պակաս ծանր չէր լինելու Թիմուրի ավերիչ արշավանքների և ապա նաև թուրքմենական ցեղերի ասպատակությունների ու նվաճումների շրջանում: Եվ եթե ազգային ու մշակութային սեփական կերպարը պահպանելու համար հայ ժողովրդի գործադրած անօրինակ ջանքերն այս պատմաշրջանում ևս ունեցան հաջողություն, ապա դրա մեջ անշուշտ կարևոր դեր ու նշանակություն ունեցան թաթար-մոնղոլ նրվաճողների դեմ մղած պայքարի փորձն ու պատմական դասերը:

¹²⁴ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 306:

¹²⁵ К. Маркс. Турция и византийская история до завоевания Константинополя.—Архив Маркса и Энгельса, т. VI, с. 169.

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

XIII—XIV դարերը կազմում են հայ ժողովրդի պատմութեան կարևոր փուլերից մեկը: Գա անցումային մի շրջան էր զարգացած ֆեոդալական հարաբերություններից դեպի ֆեոդալիզմի աստիճանական քայքայումն ու իշխանական տրաների մանրացումը կամ փոշիացումը: Այս շրջանի էական առանձնահատկությունները՝ քաղաքական անկախության կորուստը, տնտեսական ու մշակութային կյանքի անկումը, հիմնականում հետևանք էին թաթար-մոնղոլական ավերիչ արշավանքների, ապա հաստատված տիրապետության, որը տեղեց ավելի քան մեկ հարյուրամյակ (1220—1353 թթ.):

Թաթար-մոնղոլական դժնդակ տիրապետության ժամանակաշրջանը ոչ միայն կասեցրեց մինչև այդ Հայաստանում հաջողությամբ բնթացող քաղաքական-տնտեսական և մշակութային վերելքը, այլև պայմանավորեց երկրում ֆեոդալական պարզունակ հարաբերությունների հաստատումն ու բազմադարյան քաղաքական-տնտեսական և մշակութային հետագա դեգրադացիան:

Ջաքարյան իշխանապետների ջանքերով վերականգնված և հզորացած հայկական իշխանությունները, Վրաց թագավորության ուժերի հետ դաշնակցած, համառ զոտեմարտի բռնվեցին ամենուր և ամենքին ահաբեկած ահեղ թըրշամու հետ:

Ջեբեյի և Սաբեգեյի հրամանատարությամբ մոնղոլների ձեռնարկած արշավանքը (1220—1224 թթ.) կրում էր հետախուզական բնույթ և նախնական քայլն էր Անդրկովկասի ու հարևան երկրների հետագա նվաճման գործում: Հայ-վրացական ուժերի պայքարը թաթար-մոնղոլական վե-

րոհիչյալ զորամիավորման դեմ, այդ ընթացքում տեղի ունեցած շորա ճակատամարտերը՝ (1220 թ. դեկտեմբերի վերջին Գուգարքի դաշտավայրային մասերից մեկում, 1221 թ. հունվարի սկզբին Բալխի մոտ, նույն ամսվա երկրորդ կեսին Տփղիսի շրջակայքում և դեկտեմբերի կեսերին Կոտման գետի ափին, որից քիչ հեռու էր Խոնանի դաշտավայրը) ցույց տվեցին, որ ահեղ թըշամու դեմ միայնակ պայքարելը գրեթե անհնար է, որ անհրաժեշտ է համախմբել ոչ միայն Անդրկովկասի, այլև բովանդակ Առաջավոր Ասիայի ուժերը, մի բան, որ ֆեոդալական մասնատվածության պայմաններում անիրագործելի էր:

Մոնղոլների հեռանալուց հետո վերոհիշյալ տարածքում էլ ավելի խորացան հակասությունները: Գրան գումարվեցին Խորեզմի սուլթան Ջալալ էդ Դինի 7-ամյա ասպատակությունները (1225—1231 թթ.), որոնք ավելի ջլատեցին հիշյալ երկրների ուժերը: Եվ բնական է, որ Չարմաղանի գլխավորությամբ մոնղոլների 1230 թ. կազմակերպած արշավանքի ժամանակ Անդրկովկասը, Հայաստանի մյուս շրջանները՝ գտնվում էին ավելի խղճով վիճակում, քան տասը տարի առաջ: Ու թեև թըշամուն այս անգամ ևս առանձին դեպքերում ցույց տրվեց համառ դիմադրություն (Սղերգում, Բաղեշում և Բերկիրում՝ 1231 թ. աշնանը, Գանձակում՝ 1232 թ. վաղ գարնանը), բայց և այնպես դա առավել անկազմակերպ դիմադրություն էր, քան հակառակորդին ցույց էր տրվել նախորդ արշավանքի ժամանակ:

Չարմաղանի սուլթան արշավանքով փաստորեն սկիզբ դրվեց Անդրկովկասի նվաճմանը:

Երկրամասում խորացող ֆեոդալական մասնատվածության պրոցեսն ու միջֆեոդալական հակասությունները պայմանավորեցին նրա համեմատաբար հեշտ նվաճումը մոնղոլների կողմից: Լրացուցիչ օգնական ուժեր ստանալուց հետո վերջիններս Չարմաղանի գլխավորությամբ 1236 թ. սկսեցին իրագործել իրենց հիմնական խնդիրը՝ երկրամասի վերջնական նվաճումը: Այս անգամ էլ մոնղոլներին առանձին դեպքերում հերոսական դիմադրություն ցույց տրվեց (1236 թ.

Անիում, 1236—1238 թվականներին Խաչենում, 1242 թ. Կարինում և այլն): Դեռ ավելին. քոչվոր նվաճողները ոչ մի կերպ չկարողացան կոտրել ազատասեր սասունցիներին գիմադրությունը և գրավել Հայաստանի այդ շրջանը: Այդ բանին նրանք հասան միայն 50-ական թվականների երկրորդ կեսին՝ Հուլավուի արշավանքի ժամանակ:

Թաթար-մոնղոլ նվաճողների դեմ մղված պայքարում աչքի ընկան հատկապես ժողովրդական զանգվածները: Գա, անշուշտ, շի նշանակում, թե երկրի իշխանական դասը չեզոք դիրք էր բռնել: Սակայն սեփական թագավորությունների բացակայության, ապա և վրաց արքունիքի կողմից թշնամու դեմ միասնական ճակատ չկազմակերպելու պայմաններում, իշխանական զինված ջոկատների գիմադրությունը կրում էր դիպվածային և անկազմակերպ բնույթ: Եվ հենց այդ ցարքուցրիվ, ոչ միասնական գիմադրությունն էլ պայմանավորեց երկրամասի համեմատաբար հեշտ նվաճումը թշնամու կողմից:

Թեև հայ ժողովուրդն ընկավ թաթար-մոնղոլ բռնակալների լծի տակ, սակայն հլու հնազանդ չկրեց այդ լուծը: Օտարերկրա բռնակալների տիրապետության հենց սկզբնական շրջանից նա համառ պայքար ծավալեց իր անկախության և ազգային ու հոգևոր ինքնության համար: Դրա ակնառու դրսևորումներն էին հայ և վրաց իշխանների 1247 թ. Կոխտասթավիի հավաքը՝ մոնղոլական տիրապետության դեմ ապստամբություն նախապատրաստելու նպատակով, 1248 թ. մոնղոլների հարկահանության դեմ երկրում առաջացած մեծ դժգոհությունն ու զինական ընդհարումները (հատկապես Խաչենում) և 1249 թ. Գավիթ նարին թագավորի գլխավորությամբ բռնկված հայ-վրացական առաջին ապստամբությունը:

Թաթար-մոնղոլական բռնատիրության դեմ բռնկած ավելի հզոր ելույթ էր 1259—1261 թթ. հայ-վրացական ապստամբությունը: Այս երկրորդ ապստամբության ճնշումից հետո, պարտված Ուլու Գավիթ թագավորի և նրա կողմնակիցների փրկության հարցում կարևոր դեր են խաղացել հայ

նշանավոր գործիչներ Ենուք Արքունն ու Սաղուն Մահկանաբերդցին:

Հայ-վրացական առաջին և երկրորդ ապստամբությունները նպատակ ունեին թոթափել օտարերկրյա դաժան լուծը և վերականգնել երկրի քաղաքական ինքնուրույնությունը: Պայքարի այս ձևին՝ զինված ապստամբությանը, մասնակցում էին և՛ իշխանները, և՛ ժողովրդական զանգվածները:

XIII դարի 90-ական թվականներին և XIV դարի սկզբին՝ Իլխանության տնտեսական ճգնաժամի խորացման ժամանակաշրջանում, Անդրկովկասում ծավալված ապստամբական շարժումներին բնորոշ էր քաղաքական բողոքականությունը:

Թաթար-մոնղոլական տիրակալների լծին ենթարկված ժողովուրդների մղած պայքարի ձևերից մեկը պարտիզանական բնույթի պայքարն էր: Ժողովրդական վրիժառուները Սասունում, Երզնկայի շրջակայքում և Հայաստանի այլ վայրերում, ապավինելով անառիկ ու անմատչելի լեռներին, հերոսաբար մարտնչում էին երկրում հաստատված դաժան տիրապետության դեմ: Պայքարի այս ձևը, սկիզբ առնելով մոնղոլական տիրապետության նախնական շրջանում, առավել խորացավ XIII դարի վերջին քառորդում և XIV դարի առաջին տասնամյակներում և շարունակվեց մինչև մոնղոլ-իրանական պետության կործանումը: Իլխանական կառավարությունը ստիպված էր զգալի ուժ ու եռանդ ներգնել պարտիզանական բնույթի այդ շարժման դեմ պայքարելու համար:

1295 թ. Ղազան խանի օրոք մոնղոլների մահմեդականություն ընդունելու և քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ ծավալած կրոնական հալածանքների պայմաններում հայ ժողովուրդը համառ պայքարի ելավ իր հավատի պաշտպանության համար, որը դրսևորվում էր ինչպես պասսիվ, այնպես էլ ակտիվ պայքարի ձևերով: Այն, որ ընդհուպ մինչև Իլխանության կործանումը շարունակված այս պայքարին մասնակցում էին հայ հասարակայնության ամենատարբեր շերտերը, ուներ իր ծանրակշիռ հիմքը: Գավառափոխության դեմ ժողովրդի կողմից մղվող պայքարը սոսկ քրիստոնեա-

կան դավանանքի հանդեպ ունեցած զգացումների ու պատկերացումների արտահայտություն չէր: Հայկական թագավորության բացակայության պայմաններում կրոնն ու եկեղեցին հայ ժողովրդի ազգային ինքնության պահպանման կարևոր միջոցներ էին: Հավատափոխությունը գիտակցվում էր որպես ազգային ինքնության կորուստ: Այդ պատճառով էլ ժողովրդի պայքարը հանուն իր հավատի նշանակում էր պայքար հանուն ազգային ինքնության պահպանման:

Ինչպես մոնղոլական տիրապետության տակ գտնվող մյուս ժողովուրդների, այնպես էլ հայերի մղած հերոսական պայքարը նպաստեց բռնի ուժով ստեղծված և ներքնապես այլասերված մոնղոլ-իրանական պետության անկմանը:

Թաթար-մոնղոլական արշավանքների և տիրապետության ժամանակաշրջանը հայ ժողովրդի պատմության ամենամուսուլ էջերից է: Այս առումով էլ առաջադիմական խոշոր երևույթ էր օտար բռնակալների դեմ մղված պայքարը: Բազմաշարժար հայ ժողովուրդը դիմացավ դառը ճակատագրի այս փորձությանը ևս: Նա տեղացի, մաքառեց և պահպանեց իր ֆիզիկական գոյությունը և ազգային դեմքը: Հենց սա է նրա մղած հերոսական պայքարի պատմական կարևորագույն նշանակությունը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱԳՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳԲԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Մարքսիզմ-լենինիզմի դասականների աշխատություններ:

Из рукописного наследства К. Маркса.—Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 12.

Маркс К. Будущие результаты британского владычества в Индии.—Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 9.

Маркс К. Морализирующая критика и критизирующая мораль.—Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 4.

Маркс К. От возникновения Хорезмского государства до появления в Малой Азии турок-османов.—Архив Маркса и Энгельса. Л., 1938, т. 5.

Маркс К. Турция и византийская история до завоевания Константинополя.—Архив Маркса и Энгельса. Л., 1939, т. 6.

Marx K. Secret Diplomatic History of the eighteenth Century, London, 1899.

Սկզբնաղբյուրներ

Անանուհ Եղեսացի, Ժամանակագրություն, թարգմ. բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Լ. Տեր-Պետրոսյանի, Երևան, 1982 (օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, ասորական աղբյուրներ, 2):

Անանուն Ժամանակագրություն, առաջարանով և ծանոթագրություններով. կազմեցին Հ. Մանվելյանը և Հ. Աբահամյանը, Երևան, 1940:

Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Յակոտ ալ Համավի, Աբուլ-Ֆիդա, Իբն Շադդադ, կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյանը, Երևան, 1965:

Դրվան հայ վիմագրություն, պր. 1, Անի, կազմ. Հ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966, պր. 5, Արցախ, կազմ. Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, պր. 6, Իջևանի շրջան, կազմեցին Ս. Ա. Ավագյանը, Հ. Մ. Զանփուլադյանը, Երևան, 1977:

Ժամանակագրություն (XI—XVIII դդ.), կազմեց Ն. Պողոսյանը, Բանբեր Մատենադարանի, 1969, № 9:

Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցույ կամ Գարառուզույ, հրատարակեց Մ. Նշանյան, լեռնաղէմ, 1915:

Ժամանակագրություն տեառն Միխայելի ասորույ պատրիարքի, լեռնաղէմ, 1871:

ժամանակագրություն Ստեփաննոսի Յորդանյանի, հրատ. համար պատրաստեց պատմ. գիտ. թեկն. Ա. Արրահամյանը, Երևան, 1942:

Իրն ալ Ասիւ, թարգմ. բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1931 (օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, արարական աղբյուրներ, 2):

Խաչատուր արեղայի Զուղայեցոյ Պատմութիւն պարսից, աշխատությամբ Բ. Աղավելյանց, Վաղարշապատ, 1905:

Լ. Ս. Խաչիկյան, Կոստանդին Բարձրբերդցոյ խրատական թուղթը, առաքված Արևելյան Հայաստան, 1251 թ., Բանբեր Մատենադարանի, 1958, № 4:

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Յանջանյանի, Երևան, 1961:

Հ. Հախրյան, Ուղեգրություններ, Երևան, 1932 (Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության սկզբնաղբյուրներ, հ. 1):

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Ս. Մաթևոսյան, Երևան, 1984:

Հայոց նոր վկաներ (գիտ. հրատ.), կազմեցին Հ. Մանանդյանը և Հ. Անառյանը, Վաղարշապատ, 1903:

Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, վեներիկ, 1862:

Հնթավ պատմիչ, թաթարաց, վեներիկ, 1842:

Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, հ. Ա: Մաղաբիայ արեղայի պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, Ս. Պր., 1870:

Լ. Ս. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, քաղվածքները վրացերեն բնագրերից հայերեն թարգմ., առաջարանով, ներածությունով և ծանոթագրություններով, Երևան, 1936, հ. 2:

Պ. Մ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, աղբյուրագիտական քննություն, Երևան, 1977:

Յովնանու Գարդիի, ժամանակագրութիւն հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1891:

Սամուէլի Բանանայի Անեցոյ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, առաջարանով, համեմատությամբ, հավելվածներով և ծանոթագրություններով, Ա. Տ. Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893:

Ստեփաննոս Օւղլեյանի, Ողբ ի ս. Կաթողիկէն, բնագիրը առաջաբանով և ծանոթագրություններով հրատ. Կ. Կոստանյանց, Թիֆլիս, 1885:

Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910:

Յրիկ, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1941:

Абуг-Газы, Родословная история о татарах. СПб., 1768, т. 1—2.

Армянские источники о монголах/Пер. с древнеарм., предисл. и примеч. А. Г. Галстяна.—М., 1962.

Грузянские документы IX—XV вв. в собрании Ленингр. отд. ния Ин-та востоковедения АН СССР/Пер. и коммент. С. С. Какабадзе.—М., 1982.

Гусейнов Р. А. Сирийские источники XII—XIII вв. об Азербайджане.—Баку, 1960.

История Мар Ябалахи III и Рабан Саумы/Исследование, пер. с сирийск. и примеч. Н. В. Пигулевской.—М., 1958.

Какабадзе С. С. Грузинские документы института народов Азии АН СССР.—М., 1967.

Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г.—М.—Л., 1941, т. I.

Лубсан Данзан. Алтан тобчи (Золотое сказание)/Пер. с монг., введ. с коммент. и прил. Н. П. Шастиной.—М., 1973.

Марко Поло. Путешествие/Пер. со старофранц. И. П. Минасва.—Л., 1940.

Материалы по истории Азербайджана из «Тарих-ал-Камиль» (Полного свода историй) Ибн-ал-Асвра /Пер. П. Жузе.—Баку, 1940.

Материалы по истории туркмен и Туркмении (VII—XV вв.): Арабские и персидские источники/Пер. ред. С. Л. Волина и др.—М.—Л., 1939.

Мункуев Н. Ц. Китайский источник о первых монгольских ханах. Надгробная надпись на могиле Елюй Чу-цая/Пер. и исследование.—М., 1965.

Мурадян П. М. Армянская эпиграфика Грузии (Картли и Кахети).—Ереван, 1985.

Мэн-Да бей-лу (Полное описание монголо-татар)/Пер. с китайского, введ., коммент. и прил. Н. Ц. Мункуева.—М., 1975.

Новые армянские источники о монголах/Пер. с древнеарм. А. Галстяна.—М., 1960.

Памятник эриставов/Пер., исследование и примеч. С. С. Какабадзе.—Тбилиси, 1979.

После Марко Поло: Путешествия западных чужеземцев в страны трех Индий/Пер. с латинск. и староитальянск. языков, введ. и примеч. Я. М. Света.—М., 1968.

Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрика/Ред. вступит. статья и примеч. Н. П. Шастиной.—М., 1957.

Рашид ад-Дин. Переписка/Пер., введ. и коммент. А. И. Фалиной.—М., 1971.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей.—М.—Л., т. I, кн. 1, 1952/Пер. с персидск. Л. А. Хетагурова. Ред. и примеч. А. А. Семейнова, т. I, кн. 2, 1952/Пер. с персидск. О. И. Смирновой. Ред.

А. А. Семенова. Примеч. Б. И. Панкратова и О. И. Смирновой, т. 2, 1960/Пер. с персидск. Ю. П. Верховского. Примеч. Ю. П. Верховского и Б. И. Панкратова. Ред. И. П. Петрушевский, т. 3, 1946/Пер. с персидск. А. К. Арендса. Под ред. А. А. Ромаскевича, Е. Э. Бертельса и А. Ю. Якубовского.

Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. т. 1.—СПб., 1884; т. 2/Извлеч. из персид. сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузенем и С. Л. Волиным. Отв. ред. П. П. Иванов.—М.—Л., 1941.

Труды членов Российской духовной миссии в Пекине.—СПб., 1866, т. 4.

Хондемир. История монголов: от древнейших времен до Тамерлана/Пер. с персидск. В. Григорьева.—СПб., 1834.

Шариф-хан Ибн Шамсаддин Бидлиси. Шараф-наме/Пер. предисл., примеч. и прил. Е. И. Васильевой.—М., т. 1, 1967; т. 2, 1976.

Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны/Перс. с араб., предисл., коммент., примеч. и указ. Э. М. Бунятова.—Баку, 1973.

Языков Д. И. Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам.—СПб., 1825.

ჭაბთლის ცხოვრება, ტ. 1, თბ. 1955.

Bergeron P. Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV et XV siècles. — A la Haye, 1735, t. 1—2.

Brosset M. Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIX siècle. SPb., 1re partie, 1re livraison, 1849. 1re partie, 2e livraison, 1850.

Histoire des campagnes de Gengis khan. Cheng-Wou Tsin—Teheng Lou. trad. et annotée par P. Pelliot et L. Hambis, Leiden, Brill, 1951, t. I.

Juvaini Ala-ad-Din Ata-Mali. The History of the world conqueror. Translated from the text of Mirza Muhammed Qazvini by John Andrew Boyle. Manchester, 1958, vol. 1—2.

Les Mongols d'après les historiens arméniens. Fragments trad. sur les textes originaux par E. Dulaurier, Paris, 1858.

Pelliot P. Histoire secrète des Mongols. Paris, 1949.

Simon de Saint-Quentin. Histoire des tartares. Publiée par J. Richard. Paris, 1965.

رشيد الدين، مكاتبات محمد شفيح، لاهور، سال 1947

Գրականություն

Մ. Խ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Երևան, 1946, գիրք 2:

Գ. Ալբրունյան, Մոնղոլները և նրանց արշավանքները ժԳ դարում, Վաղարշապատ, 1913:

Ղ. Ալիջան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890:

Ղ. Ալիջան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901:

Ղ. Ալիջան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881:

Ղ. Ալիջան, Սիսական, Վենետիկ, 1893:

Ղ. Ալիջան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885:

Հ. Անտոյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, հ. 1, 1942, հ. 2, 1944, հ. 3, 1946, հ. 4, 1948, հ. 5, 1962:

Ք. Ն. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., Երևան, հ. 1, 1958, հ. 2, 1964:

Մ. Ք. Ավգարեգյան, Խաչատուր Կեչառեցի: XIII—XIV դդ., Երևան, 1958:

Լ. Հ. Բարսյան, Ակնարկներ Հայաստանի XIV—XVIII դարերի պատմագրության, Երևան, 1984:

Լ. Հ. Բարսյան, Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության (IX—XIII դարեր), Երևան, 1981:

Լ. Հ. Բարսյան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII—XIV դարերում, Երևան, 1964:

Լ. Հ. Բարսյան, Հայաստանի ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի պատմության ուսումնասիրությունը խորհրդահայ պատմագրության մեջ (նյութագծեր), Երևան, 1970:

Է. Մ. Բաղդասարյան, Հովհաննես Երզնկացի և նրա խրատական արձակը, Երևան, 1977:

Մ. Բաբխուրյան, Պատմություն Աղուանից, Վաղարշապատ, 1902, հ. 1:

Ա. Գ. Գալստյան, Հայ-մոնղոլական առաջին բանակցությունները, ՊԲՀ, 1964, № 1:

Գ. Մ. Գրիգորյան, Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (XIII—XV դարեր), Երևան, 1981:

Մ. Կ. Զուլպյան, Եվրոպացի հեղինակները հայերի և Հայաստանի մասին (XIII—XVI դդ.): Աղբյուրագիտական ակնարկ, ՊԲՀ, 1985, № 2:

Լ. Ս. Խաչիկյան, Սյունյաց Օրբելյանների Բուրբելյան ձյուղը, Բանբեր մատենադարանի, 1969, № 9:

Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, Երևանի պետ. համալսարանի հրատ., 1975:

Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1976, հ. 3:

Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Երևան, 1957, գիրք 1:

Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Յրրիկ պատմաքննական լույսի տակ, Երևան, 1955:

Գ. Յովսէփեան, Խաղբակիանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ, հ. 2, Անթիլիաս, 1969:

Հ. Հ. Մանանդյան, Նոր տվյալներ մոնղոլների կողմից Գանձակի ափերման մասին. Հ. Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1977:

Հ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ. Հ. Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ:

Հ. Գ. Մարգարյան, Գաննիի ճակատամարտի պատմության շուրջ, 129, 1982, № 3:

Հ. Գ. Մարգարյան, Ջալալ էդ Դինի Հայաստան և Վրաստան կատարած արշավանքների պատմության շուրջ, ՊԲՀ, 1981, № 4:

Ա. Շահնազարյան, Վահրամյանների իշխանությունը մոնղոլների հետախուզական արշավանքի և Ջալալ էդ Դինի նվաճումների ժամանակ, 129, 1980, № 6:

Ա. Շահնազարյան, Վահրամյանների իշխանությունը, մոնղոլների արապետության օրոք, 129, 1983, № 12:

Մ. Չամչեան, Պատմութիւն հայոց, Վենետիկ, 1786, հ. 3:

Ս. Պ. Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան 1965, հ. 2:

Հ. Ա. Ստեփանյան, Վրաց-հայկական երկրորդ ապստամբությունը մոնղոլական տիրապետության դեմ, Բաժրեր Երևանի համալսարանի (հասարակական գիտություններ), 1986, № 2:

Հ. Ա. Ստեփանյան, Վրաց-հայկական ընդվզումները թաթար-մոնղոլական բռնատիրության դեմ 1247—1249 թթ., ՊԲՀ, 1986, № 1:

Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Գանձասար, Երևան, 1981:

Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X—XVI դարերում, Երևան, 1975:

Բ. Ա. Ուլուբաբյան, Կիրակոս Գանձակեցու անձնակերտ հուշարձանը, Ստեփանյան գրականություն, 1977, № 7:

Յ. Քիրոսեան, Երիզա և Եկեղեց գաւառ, Պատմական համադրություն, հ. Ա, Վենետիկ, 1953:

Մ. Օրմանեան, Աղգապատում, 1913, պր. II:

Ալի-զադե Ա. Ա. Реформаторские воззрения и общность взглядов по экономическим вопросам между Низам ал-мульком, Рашид ад-дином и Мухаммедом Нахчивани (XI—XIV вв.).—Известия АН Азербайджанской ССР, серия истории философии и права, 1971, № 2.

Ալի-զադե Ա. Ա. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв.—Баку, 1956.

Ասրբեյլի С. Государство Ширваншахов (VI—XVI вв.).—Баку, 1983.

Бартольд В. В. Еще о христианстве в Средней Азии.—Бартольд В. В., т. 2, ч. 2, М., 1964.

Бартольд В. В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира.—Бартольд В. В. Соч., т. 2, ч. 1, М., 1963.

Бартольд В. В. Монгольское завоевание.—Бартольд В. В. Соч., т. 2, ч. 1, М., 1963.

Бартольд В. В. Монгольское завоевание и его влияние на персидскую культуру.—Бартольд В. В. Соч., т. VI, М., 1966.

Бартольд В. В. Мусульманские известия о Чингизидах-христианах.—Бартольд В. В. Соч., т. 2, ч. 2, М., 1964.

Бартольд В. В. Персидская надпись на стене анийской мечети Мануче.—Бартольд В. В. Соч., т. IV, М., 1966.

Бартольд В. В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов.—Бартольд В. В. Соч., т. V, М., 1968.

Бартольд В. В. Рецензия на книгу: E. Blochet. Introduction à l'histoire des Mongols de Fadl Allah Rashid ed-Din.—Бартольд В. В. Соч., т. VII, М., 1971.

Бартольд В. В. Статьи из «Энциклопедии ислама».—Бартольд В. В. Соч., т. VII, М., 1971.

Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия.—Бартольд В. В. Соч., т. 1, М., 1963.

Бартольд В. В. Туркестанский край в XIII веке.—Бартольд В. В. Соч., т. III, М., 1965.

Бердзенишвили Н. А. Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI вв.)—Тбилиси, 1938.

Березин И. Библиотека восточных историков.—Казань, 1849, т. 1.

Березин И. Внутреннее устройство Золотой Орды (По ханским ярлыкам).—СПб., 1850.

Березин И. Нашествие Батыя на Россию.—Журнал Мин. Нар. Просв. 1855, № 3.

Березин И. Первое нашествие монголов на Россию.—Журнал Мин. Нар. Просв. 1853, № 9.

Бира III. Монгольская историография (XIII—XVII вв.).—М., 1978.

Босворт К. Э. Мусульманские династии/Пер. с англ. и примеч. П. А. Грязневича.—М., 1971.

Буниятов З. М. Государство атабеков Азербайджана (1136—1225 годы).—Баку, 1978.

- Владимирцов Б. Я.* Общественный строй монголов: Монгольский кочевой феодализм.—Л., 1934.
- Вяткин Р. В., Тихвинский С. Л.* О некоторых вопросах исторической науки в КНР.—ВИ, 1963, № 10.
- Гейдаров М. Х.* К вопросу о значении торговли и торговых путей Азербайджана в XIII—XIV веках.—Изв. АН АзССР. Серия историн, философии и права, 1981, № 3.
- Гордлевский В. А.* Государство сельджукидов Малой Азии.—М.—Л., 1941.
- Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Золотая Орда и ее падение.—М.—Л., 1950.
- Грузия. Краткий исторический очерк.—Тбилиси, 1966.
- Далай Ч.* Монголия в XIII—XIV веках/Пер. с монг. Ч. Далай.—М., 1983.
- Иванин М. И.* О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и средне-азиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане.—СПб., 1875.
- История Азербайджана/Под ред. И. А. Гусейнова и др.—Баку, 1958, т. 1.
- История Азербайджана: Краткий очерк (с древнейших времен до XIX в.).—Баку, 1941.
- История Грузии/Под ред. Н. А. Бердзенишвили и др.—Тбилиси, 1962, т. 1.
- История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века.—Л., 1958.
- История Монгольской Народной Республики/Ш. Нагдорж и др.; гл. ред.: А. П. Окладников, Ш. Бира и др.—М., 1983.
- Ишжамц Н.* Образование единого монгольского государства и установление феодализма в Монголии (XI—середина XIII вв.): Автореф. Дис.... док. ист. наук.—М., 1972.
- Каргалов В. В.* Конец ордынского ига.—М., 1980.
- Каргалов В. В.* Монголо-татарское нашествие на Русь XIII в.—М., 1960.
- Картов С. П.* Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII—XV вв.—М., 1981.
- Кикнадзе Р. К.* Города и городская жизнь в государстве Хулагуидов: Автореф. дис.... канд. ист. наук.—Тбилиси, 1956.
- Кикнадзе Р. К.* Очерки по источниковедению истории Грузии: Парсадан Горгиджанидзе и «Картлис цховреба».—Тбилиси, 1980.
- Кычанов Е. И.* Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир.—М., 1973.

Лэн-Пуль С. Мусульманские династии/Пер. с англ. с примеч. и доп. В. В. Бартольд.—СПб., 1899.

Майский И. М. Чингис-хан.—В И., 1962, № 5.

Маргарян А. Г. К вопросу о личности и деятельности «некоего Шадиша».—В кн.: Кавказ и Византия: Сб. статей. Ереван, 1982, вып. 3.

Март Н. Аркауи, монгольское название христиан. СПб., 1905.

Месхиа Ш. А. История Грузии (Краткий обзор).—Тбилиси, 1968.

Микаелян Г. Г. История Киликийского армянского государства.—Ереван, 1952.

Мункуев Н. Ц. Некоторые важные китайские источники по истории Монголии XIII века. Переводы и исследования: Автореф. Дис.... канд. ист. наук.—М., 1962.

Мункуев Н. Ц. Некоторые проблемы истории монголов XIII в. по новым материалам. Исследование южносунских источников: Автореф. Дис.... док. ист. наук.—М., 1970.

Мункуев Н. Ц. Основные китайские источники по истории Монголии (XIII—XIV вв.).—В кн.: Современная историография стран зарубежного Востока.—М., 1963, вып. 1.

Мухелишвили Д. Л. Из исторической географии Восточной Грузии.—Тбилиси, 1982.

Насонов А. И. Монголы и Русь.—М.—Л., 1940.

Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма (Закавказье, Средняя Азия, Русь, Прибалтика).—М., 1972.

Орбели И. А. Асан Джалал князь Хаченский. Избранные труды.—Ереван, 1963.

Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VIII—XIX вв./Под ред. А. Ю. Якубовского.—Ашхабад, 1954.

Очерки истории СССР: Период феодализма (IX—XIII вв.).—М., 1953, ч. 1—2.

Пашуто В. Т. Героническая борьба русского народа за независимость (XIII век).—М., 1956.

Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков.—М.—Л., 1960.

Петрушевский И. П. Из геронической борьбы азербайджанского народа в XIII—XIV веках.—Баку, 1941.

Петрушевский И. П. К вопросу о прикреплении крестьян к земле в Иране в эпоху монгольского владычества.—ВИ, 1917, № 4.

Петрушевский И. П. Новый персидский источник по истории монгольского нашествия.—ВИ, 1946, № 11—12.

Петрушевский И. П. Феодалное хозяйство Рашид ад-Дина.—ВИ, 1951, № 4.

Пириев В. З. Азербайджан в период падения государства Хулагуидов (1316—1360 гг.): Автореф. Дис.... канд. ист. наук.—Баку, 1972.

Полиевктов М. А. Европейские путешественники XIII—XVIII вв., по Кавказу.—Тбилиси, 1935.

Сихарулидзе Ю. М. Борьба грузинского народа против татари-монгольского владычества: Автореф. Дис.... док. ист. наук.—Тбилиси, 1969.

Степанян Г. А. Борьба армянского народа против татари-монгольского ига. Автореф. дис. канд. ист. наук.—Ереван, 1986.

Татари-монголы в Азии и Европе: Сб. статей.—2-е изд., перераб. и доп.—М., 1977.

Фалина А. И. Государство ильханов как этап развития феодализма на Ближнем и Среднем Востоке: Автореф. Дис.... канд. ист. наук.—М., 1951.

Фалина А. И. Изучение Рашид ад-Дина в СССР.—М., 1960.

Фалина А. И. Реформы Газани-хана.—Учен. зап. Ин-та востоковедения. М., 1959, т. 17.

Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды.—М., 1973.

Шенгелия Н. Н. Участие армяно-грузинских войск в Косовской битве.—В кн.: Проблемы истории Турции. М., 1978.

მთავრობის გ. ქართველთა და სომეხთა ძალებს ურთიერთობა XIII—XVIII საუკუნეებში, თბ., 1982.

საქართველოს ისტორიის ნოტეები, ტ. III თბ. 1979.

ჯავახიშვილი ივ. ქართველი ერის ისტორია, შიბნი მესამე, თბ. 1956.

Brosset M. Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J.-C. SPb., 1851.

Brosset M. Les ruines d'Ani. SPb., 1861, pt. 2.

Cahen C. Abdallatif al-Baghdad et les khwarizmiens. In: Iran and Islam. Edinburgh, 1971.

De Morgan J. Histoire du peuple arménien, depuis les temps les plus reculés de ses [Annales jusqu'à nos jours. Préface de Gustave Schlumberger. Paris, 1919.

D'Ohsson C. Histoire des Mongols, depuis Tchingiz-khan jusqu'à Timour bey ou Tamerlan. Amsterdam, 1852, t. 1—4.

Dulaurier E. Recherches sur la chronologie arménienne. Paris, 1859, t. I.

Grousset R. Le conquérant du monde: Vie de Gengis-khan. Paris, 1961.

Grousset R. L'Empire des steppes. Attila. Gengis-khan. Tamerlan. Paris, 1960.

Grousset R. L'Empire Mongol (Ire phase). Histoire du Monde, t. VIII. Paris, 1941

Lamb H. Gengis khan conquérant des steppes. Adapté par Nicole Rey. Paris, 1966.

Lemerrier-Quelquejay Ch. La paix mongol: Joug tatar ou paix mongol? Flammarion, 1970.

Limper B. Die Mongolen und die christlichen Völker des Kaukasus. Eine Untersuchung zur politischen Geschichte Kaukasien im 13 und beginnenden 14 Jahrhundert. Köln, 1980.

Pelliot P. Les Mongols et la Papauté. Paris, 1923.

Percheron M. Gengis khan. Paris, 1962.

Saint-Martin J. Memoires historiques et géographiques sur l'Arménie. Paris, t. 1, 1818, t. 2, 1819.

Tournebiz F. Histoire politique et religieuse de l'Arménie. Paris, s. a.

Համառոտագրությունների ցանկ

ԼԶԳ — ՀԽՍՀ ԳԱ Լրագրեր հասարակական գիտությունների

ՊԲԸ — ՀԽՍՀ ԳԱ Պատմա-բանասիրական հանդես

ВИ — Вопросы истории

Ե Լ Ե Ծ Ո Ւ Ր Ե Ն Ի Ն	5
Փ լ ա լ խ ա ն ա չ ի ն. Թաքար-մոնղոլների և Խորեզմշան Ջալալ էդ Գինի արշավանքներն Անդրկովկաս և Արևմտյան Հայաստան (1220—1235 թթ.) և հայ ժողովրդի դիմադրական պայքարը	23
1. Հայաստանը թաթար-մոնղոլական արշավանքների նախօրյակին	23
2. Թաթար-մոնղոլների հետախուզական արշավանքը և հայ-վրացական ուժերի դիմադրությունը	29
3. Մոնղոլների արշավանքը Ջալալ էդ Գինի դեմ և հայ ժողովրդի հակամոնղոլական պայքարը	42
Փ լ ա լ խ Ե ր կ ր ո Ր Գ. Հայ ժողովրդի պայքարը քաթար-մոնղոլական լծի դեմ կուսակալների կառավարման տարիներին (1236—1256 թթ.)	56
1. Հայաստանի նվաճումը թաթար-մոնղոլների կողմից	56
2. Հայ-վրացական ընդվզումները թաթար-մոնղոլական բռնատիրության դեմ XIII դարի 40-ական թվականների հրկրորդ կեսին	73
Փ լ ա լ խ Ե ր ր ո Ր Գ. Հայ ժողովրդի պայքարը քաթար-մոնղոլական լծի դեմ Ելիսանության շրջանում (1256—1353 թթ.)	90
1. Հայ-վրացական երկրորդ ապստամբությունը թաթար-մոնղոլական տիրապետության դեմ	90
2. Ապստամբական շարժումները թաթար-մոնղոլական տիրապետության դեմ XIII դարի 90-ական թվականներին և XIV դարի սկզբին	100
3. Հայ ժողովրդի պարտիզանական բնույթի պայքարն Էլիսանական տիրապետության դեմ	107
4. Հայ ժողովրդի պայքարն ընդդեմ թաթար-մոնղոլ բռնակալների կրոնական հալածանքների	117
Վերջաբան	128
Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ	133
Համառոտագրությունների ցանկ	143

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԹԱԹԱՐ-ՄՈՆԳՈՒԼԱԿԱՆ ԼՈՒ ԳԵՄ

Հրատ. խմբագիր Վ. Ջ. Ստեփանյան
 Նկարիչ Կ. Կ. Ղաֆադարյան
 Տեխ. խմբագիր Ա. Պ. Շահինյան
 Սրբագրիչ Մ. Գ. Բլեյան

ИБ № 1602

Հանձնված է շարվածքի 22. 02. 1990 թ.: Ստորագրված է տպագրության
 29. 04. 1990 թ.: ՎՖ 01371: Չափը 84×108¹/₁₆: Թուղթ № 1: Տառատեսակ «գրքի սովորական» բարձր տպագրություն: Պայմ. 7,56 մամ., տպագր. 9,0 մամուլ: Ներկ. մամուլ 7,56: Հրատ.-հաշվարկ. 6,77 մամուլ: Տպաքանակ 5000: Հրատ. № 7653: Պատվեր № 81: Գինը 1 ս. 40 կ.:

ՀեՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան,
 Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:
 ՀեՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան,
 Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Издательство АН Арм. ССР, 375019, Ереван,
 пр. Маршала Баграмяна, 24 г.
 Типография Издательства АН Арм. ССР, 375019, Ереван,
 пр. Маршала Баграмяна, 24.